

2026-yil 1-son

NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI

axborotnomasi

2026

+998993115155

www.nsu.uz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI

A X B O R O T N O M A S I

2026, № 1

NAVOIY – 2026

TAHRIRIYAT HAY'ATI:

Bosh muharrir:

I.f.d-ri, prof.M.B.Kalonov

Bosh muharrir o'rinbosari
Mas'ul kotib

DSc.R.H.Davlatova
PhD.D.F.Jabborova

Tahririyat hay'ati a'zolari:

Akademik Sh.Ayupov
Akademik I.D.Lelchitskiy
Akademik N.J.Kalonov
Akademik K.Sh.Tojibayev
Akademik S.Negmatov
Akademik B.Zaripov
Akademik R.Jo'rayev
Akademik X.Ibragimov
Director at House of
Leading&Learning Oy Hanne
Koli (Finland)
P.f.d., prof. Azizuddin Khan
(Kanpur IIT, Hindiston)
PhD. Tabassum Qazi (Kanpur
IIT, Hindiston)
F.f.d, prof. Z.N.Xudoyberganova
(Bartin Universiteti, Turkiya)
к.п.н. доцент Пежемская
Юлия Сергеевна (Санкт-
Петербург, Россия)
F.f.d., prof. D.Lutfullayeva
P.f.d., prof. O.Musurmonova
Iqt.f.d., prof. N.Murodova
P.f.d., prof. D.Narzikulova
P.f.d., prof. A.Ahmedov
F.f.d., prof. M.Ernazarova
F.f.d., prof. N.Safarova
I.f.f.d. I.S.Zaynutdinov
I.f.f.d. M.Kalonova
T.f.d. A.Aminova

B.f.d. S.Shodiyev
P.f.d. U.Mirsanov
T.f.n., prof. I.Kamolov
T.f.n. X.Qurbonov
P.f.n. T.O'tapov
P.f.n. G'.R.Yodgorov
F.-m.f.n. R.Ro'ziyev
F.f.n. T.Xo'jaev
F.-m.f.n. B.Izbosarov
B.f.n. A.Kushakov

Texnik muharrirlar:

A.Bahromov
I.Mahmudov
S.Saydullayev

Manzil: Navoiy sh., Ibn Sino ko'chasi, 45-uy.
Navoiy davlat universiteti, Bosh bino.
Tel.: (8436) 522-19-30, Faks: 225-19-30; web-sayt: nspi.uz
e-mail: @nspi.uz yoki isfan2006@mail.ru

MUNDARIJA // CONTENTS:

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI

A X B O R O T N O M A S I

2026, № 1

NAVOIY – 2026

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA			
1	Sharofutdinova Ra'noxon Shavkatovna	Ko'zi ojiz va sog'lom bolalarning ijtimoiy hayotdagi farqlari hamda moslashuvi	9-13
2	Б.Ф.Избосаров А.А.Ахмедов И.Р.Камолов Ў.Д.Шеркулов	Bo'lajak fizika o'qituvchilarida fizika ta'limini takomillashtirishda kompetentli yondashuv imkoniyatlari	13-20
3	Ахмедов Джамолдин Джалолович Холикова Осиёхон Ахроржон кизи	Формирование компетенций и преимущества сотрудничества с местными предприятиями традиционных архитектурных элементов в современной жилой архитектуре	21-25
4.	Aliyev G'ofir Quvatovich	Ma'naviy yetuk elita – jamiyat rivojlanishi va barqarorligining asosi	25-37
5.	Sidikova Zulfiya Murodjon qizi Bazarbayeva Nigora Sabirovna	Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda differensial va individual yondashuvning samaradorligi	37-43
6.	Axmedova Dilnoza Eshnazar qizi	Inklyuziv ta'limning mazmun-mohiyati hamda o'quvchilar psixologiyasiga ta'siri	43-50
7.	Akbarova Ziyoda Qurbonjon qizi	Korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l matorikasini rivojlantiruvchi mashqlar tizimidan foydalanish metodikasining ijtimoiy-pedagogik zaruriyat sifatida	50-56

8.	Maxmudova Oygul Toxirjonovna	Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida ilmiy-ommabop maqolalar yordamida nutqni rivojlantirish va o'qish metodikasi	56-64
9.	Muxtoriy Mohro'yi Sodirzoda	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonida ongli idrokn shakllantirish usullari	64-70
10.	Qurbonova Baxtixon Qo'chqarbayevna Sobirova Gulhayo Yodgorali qizi	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish	71-76
11.	N.Olimova	3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish	77-84
12.	Rustamova Davlatxon Toirjon qizi Raxmonova Mohidil Po'latjon qizi	Interaktiv metodlar orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini rivojlantirish	85-93
13.	I.Xoldarova	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish usullari	94- 101
14.	Dehqonova Mahliyo Shuhrat qizi	Mantiqiy masalalar yechish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish.	102- 107
15.	Shermuhammadov Bahodirjon Shermuhammadovich Qurbonova Baxtixon Qo'chqarbayevna	Oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari, tamoyillari va o'ziga xos jihatlar	107- 113

16.	Quvondiqov Shamshodjon Husniddin o'g'li	Boshlang'ich sinf informatika darslarida o'yin texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi	114- 118
TILSHUNOSLIK			
17.	G'ulomova Nargiza Sa'dullayevna	Mumtoz asarlarning semantik teglangan elektron bazasini yaratish muammolari	119- 129
18.	Ochilova Nafisa Usmanovna	Turg'un iboralar tarjimasi tahlili (“Yulduzli tunlar” asarining inglizcha tarjimalari misolida)	129- 140
ADABIYOTSHUNOSLIK			
19.	Rahmatulla Barakayev Musayeva Shaxlo Kudratovna	Abdulla Qahhor hikoyalarida o'zbek ayoli siyrati	141- 148

KO'ZI OJIZ VA SOG'LOM BOLALARNING IJTIMOIIY HAYOTDAGI FARQLARI HAMDA MOSLASHUVI.

Sharofutdinova Ra'noxon Shavkatovna

Farg'ona davlat universiteti Inklyuziv ta'lim kafedrası dotsenti, DSc.

ranoxon3511@gmail.com +998903903511

ORCID: 0000-0002-4188-7125

Annotatsiya. Ko'zi ojiz va sog'lom bolalarning ruhiy va psixologik holatlari sezilarli darajada farq qiladi. Ko'zi ojiz bolalar atrof-muhitni ko'rish imkoniyatisiz idrok etishlari sababli, dunyoqarashlari boshqa sezgi organlariga asoslanadi. Ular moslashuv jarayonida ko'proq vaqt va maxsus qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladi. Ijtimoiy aloqalarda ham ko'zi ojiz bolalar ba'zida qiyinchiliklarga duch keladi, chunki ular mimika va tana tilidan foydalana olmaydilar. Mustaqillik va o'ziga ishonchni oshirishda maxsus metodikalar va texnologik yordam katta rol o'ynaydi. Ruhiy siqilish, xavotir va stress ko'zi ojiz bolalarda ko'proq uchrashi mumkin, biroq to'g'ri qo'llab-quvvatlash ularga jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashishga yordam beradi. Sog'lom bolalarda esa atrof-muhitni idrok etish, ijtimoiy munosabatlar va mustaqillik ko'rish qobiliyati orqali ancha tabiiy shakllanadi. Shu sababli, har ikki guruh bolalariga individual yondashish va qo'llab-quvvatlash ruhiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: ko'zi ojiz bolalar, sog'lom bolalar, ruhiy holat, psixologik farqlar, dunyo qarash, tasavvur qobiliyati, moslashuvchanlik, ijtimoiy o'zaro munosabatlar, o'ziga ishonch, mustaqillik, ruhiy siqilish, stress, braille alifbosi, audio vositalar, maxsus ta'lim metodikasi.

Аннотация. Психическое и психологическое состояние слепых и здоровых детей существенно различается. Слепые дети воспринимают окружающую среду без возможности видеть, поэтому их мировоззрение основано на других органах чувств. В процессе адаптации они нуждаются в большем времени и специальной поддержке. В социальных взаимодействиях слепые дети иногда сталкиваются с трудностями, так как они не могут использовать мимику и язык тела. Важно применять специальные методики и технологии, чтобы повысить их независимость и уверенность в себе. У слепых детей чаще могут возникать тревожность и стресс, но правильная поддержка помогает им успешно интегрироваться в общество. У здоровых детей восприятие окружающей среды, социальные отношения и независимость формируются более естественно благодаря зрению. Поэтому для обеих групп детей индивидуальный подход и поддержка имеют важное значение для их психического развития.

Ключевые слова: слепые дети, здоровые дети, психическое состояние, психологические различия, мировоззрение, воображение, адаптивность, социальное взаимодействие, уверенность в себе, независимость, депрессия, стресс, шрифт Брайля, аудиосредства, специальная образовательная методика.

Annotation. The mental and psychological states of blind and sighted children differ significantly. Blind children perceive the world without the ability to see, relying on other senses for their understanding of the environment. Their adaptation process often requires more time and specialized support. In social interactions, blind children may face challenges as they cannot

use facial expressions and body language. It is crucial to implement special methods and technologies to enhance their independence and self-confidence. Blind children are more prone to anxiety and stress, but with proper support, they can successfully integrate into society. Sighted children, on the other hand, form their perception of the world, social relationships, and independence more naturally, as vision plays a key role. Thus, an individual approach and support are essential for the psychological development of both groups.

Key words: blind children, healthy children, mental state, psychological differences, worldview, imagination, adaptability, social interaction, self-confidence, independence, depression, stress, Braille, audio media, special educational methods.

Kirish. Ko‘zi ojiz va sog‘lom bolalarning ruhiy va psixologik holatlari o‘zaro sezilarli farqlarga ega, chunki ko‘zi ojiz bolalar hayot tajribasi va atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlarida boshqa usullar va yo‘llardan foydalanadilar. Quyida bu farqlar haqida ma’lumot keltirilgan:

Dunyoqarash va tasavvur: Ko‘zi ojiz bolalar atrofdagi narsalarni ko‘ra olmagan sababli, ular ko‘proq boshqa sezgi a‘zolariga, masalan, eshitish, hidlash, teginish orqali dunyoni idrok etadi. Ularning tasavvur qobiliyati ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lgan bolalarnikiga qaraganda boshqacha shakllanadi. Ularning tasavvuri ko‘proq eshitilgan ma’lumotlar va teginish orqali yig‘ilgan tajribaga asoslanadi.

Moslashuvchanlik: Ko‘zi ojiz bolalar yangi muhitlarga moslashishda ko‘proq vaqt sarflashlari mumkin, chunki ular jismoniy muhitni o‘rganish uchun ko‘rish sezgisidan foydalana olmaydi. Lekin bu jarayon ular uchun kattaroq mustaqillik va o‘ziga ishonch hosil qilish uchun muhim bo‘ladi.

Ijtimoiy o‘zaro munosabatlar: Ko‘zi ojiz bolalarda ba’zida ijtimoiy o‘zaro munosabatlarda qiyinchiliklar kuzatiladi, chunki ular suhbatdoshining mimika va tana tilini tushunmaydilar. Shunga qaramay, ko‘plab bolalar ovoz va so‘zlar orqali o‘zaro muloqotda yaxshi mahoratga ega bo‘ladilar. Ular do‘stlashish va o‘zaro aloqalar o‘rnatishda ham boshqacha yondashuvlardan foydalanishi mumkin.

O‘ziga ishonch va mustaqillik: Ko‘zi ojiz bolalarda mustaqillik darajasini oshirish katta ahamiyatga ega. Mustaqil harakat qilish va muammolarni hal qilish ular uchun alohida vazifadir. Ko‘p hollarda, o‘ziga ishonchning rivojlanishi to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash va maxsus metodik yondashuv orqali sodir bo‘ladi.

Ruhiy siqilish va stress: Ko‘zi ojiz bolalarda ma’lum bir qiyinchiliklar sababli ruhiy siqilish, xavotir, yoki o‘zini past baholash hollari uchrashi mumkin. Bunga sabab bo‘lib, ular o‘zlarini boshqalardan farqli his qilishlari, mustaqillikka intilishdagi qiyinchiliklar, yoki atrofdagilarning noto‘g‘ri munosabatlari turishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dunyoqarash va tasavvur: Sog‘lom bolalar ko‘rish, eshitish va boshqa sezgilar orqali atrof-muhitni idrok etadilar. Ularning tasavvuri va dunyoqarashi ko‘rish tajribalariga asoslangan bo‘ladi va ular ko‘rinadigan narsalarga ko‘proq bog‘liq bo‘lishadi.

Moslashuvchanlik: Sog‘lom bolalar muhitga moslashishda, odatda, tezroq harakat qilishadi, chunki ular ko‘z bilan ko‘rib muhitni tez tushunib olishlari mumkin. Vizual ma’lumotlarni qabul qilish ularning o‘rganish jarayonini tezlashtiradi.

Ijtimoiy o‘zaro munosabatlar: Sog‘lom bolalarda suhbat davomida mimika, tana tili va ko‘z qarashlari katta rol o‘ynaydi. Ijtimoiy aloqalar ular uchun tabiiy va intuitiv ravishda shakllanadi. Ular boshqa bolalar bilan oson muloqotga kirishadi va ko‘pincha ko‘rish orqali suhbatdoshining his-tuyg‘ularini tushunadilar.

O‘ziga ishonch va mustaqillik: Sog‘lom bolalarda o‘ziga ishonch odatda yuqori bo‘ladi, chunki ular ko‘z bilan atrofdagi xavflarni va imkoniyatlarni ko‘rib, mos ravishda javob bera oladi. Mustaqil faoliyatlarni amalga oshirishda, jismoniy cheklovlar kam bo‘lgani sababli, ularning o‘ziga ishonchi yuqori bo‘lishi mumkin.

Ruhiy siqilish va stress: Sog‘lom bolalar ham stressga duch kelishi mumkin, ammo bu ko‘proq ijtimoiy bosim, o‘quv yuki, yoki shaxsiy muammolar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda, ular ko‘proq oilaviy va do‘stlik aloqalari orqali yordam olishadi.

Qo‘llab-quvvatlash va moslashuv: Ko‘zi ojiz bolalarga ularning ehtiyojlariga mos maxsus metodlar, texnologiyalar va qo‘llanmalardan foydalanib, ruhiy rivojlanishlarini qo‘llab-quvvatlash zarur.

Ruhiy sogʻlikni qoʻllab-quvvatlash: Har ikkala guruhdagi bolalarga ham mehribonlik, sabr, va ijtimoiy aloqalarni shakllantirishda yordam berish juda muhim.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ko'zi ojiz o'quvchilarning ruhiy holati ko'pincha sog'lom bolalarnikidan farq qiladi, chunki ular ko'rish imkoniyatidan mahrum bo'lganligi sababli atrof-muhitni qabul qilish va undagi o'zgarishlarga moslashish jarayonida qo'shimcha qiyinchiliklarga duch kelishadi. Biroq, bu farqni salbiy ma'noda talqin qilish to'g'ri emas, chunki ko'zi ojiz bolalar ham psixologik jihatdan sog'lom va baquvvat bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ularning rivojlanishi uchun maxsus sharoitlar va qo'llab-quvvatlash talab etiladi.

Mana ba'zi asosiy farqlar:

Xavfsizlik hissi: Ko'zi ojiz bolalar atrof-muhitni vizual tarzda o'rganolmagani uchun ko'proq ehtiyotkorlik bilan harakat qilishadi va ayrim holatlarda tashqi olam ularga noma'lum va xavfli ko'rinishi mumkin. Shu sababli ular ko'pincha xavotirli yoki hadiksiragan bo'lishadi.

Ijtimoiy moslashuv: Ko'zi ojiz bolalar ijtimoiy o'zaro aloqalarda biroz qiyinchilikka duch kelishlari mumkin, chunki yuz ifodalari va tana tili kabi vizual signallardan foydalana olmaydilar. Natijada, ular boshqa bolalar bilan yaqin munosabatlar o'rnatishda ko'proq vaqt va qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lishlari mumkin.

O'zini qadrlash: Ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirishda muayyan qiyinchiliklar bo'lishi mumkin, chunki ular ba'zi bir o'yinlar va tadbirlarda qatnasha olmasliklari yoki bu jarayonlarda boshqalardan ko'proq yordamga muhtoj bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga, to'g'ri qo'llab-quvvatlangan holda, ularning o'z-o'zini qadrlashi sog'lom bo'lib rivojlanishi mumkin.

Emotsional jihat: Ko'zi ojiz bolalar ba'zida ko'proq asabiy, xavotirli yoki stressli holatlarga duch kelishlari mumkin, ayniqsa ular o'zlarining nogironligi sababli

mustaqillikni his qilmasa. Shu sababli ularning emotsional ehtiyojlarini tushunish va ularga individual yondashish muhimdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, ko'zi ojiz bolalar uchun maxsus psixologik va pedagogik yordam ularning hissiy va psixologik holatini sog'lom saqlashga yordam beradi, bu ularga jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashishga imkon beradi. O'zi ojizlarning bilim olish jarayoni sog'lom bolalarnikidan farq qiladi, chunki ular ko'rish qobiliyatiga tayanib o'rganish imkoniyatiga ega emaslar. Shu sababli, ular bilim olish uchun boshqa sezgi organlaridan foydalanadilar va ularga maxsus moslashtirilgan o'quv vositalari talab qilinadi. Quyida ko'zi ojizlarning bilim olish usullari va ularning o'quv jarayoniga qanday moslashishlari haqida asosiy jihatlar keltirilgan:

Braille alifbosi: Ko'zi ojizlarning bilim olishidagi eng muhim vosita Braille alifbosidir. Bu maxsus alifbo yordamida ular matnlarni qo'l bilan ushlab, o'qishlari mumkin. Braille yordamida o'qish ularning mustaqil ravishda bilim olishlariga katta hissa qo'shadi.

Audio vositalar: Ko'zi ojizlar bilim olishda audio kitoblar, leksiylar va boshqa ovozli materiallardan keng foydalanadilar. Audio vositalar ularga tinglash orqali bilim olish imkonini beradi va o'qish jarayonini ancha qulay qiladi.

Kompyuter va texnologiya: Zamonaviy texnologiyalar ko'zi ojizlarga bilim olishni osonlashtiradi. Maxsus dasturlar (ekran o'quvchilar, ovozli navigatsiya) yordamida ular kompyuter va internetdan foydalanib, axborotlarga kirishlari mumkin. Bu dasturlar ko'zi ojizlar uchun veb-sahifalarni ovozli qilib o'qib beradi.

Hissiy tajriba orqali o'rganish: Ko'zi ojizlar atrof-muhitni tushunish uchun ko'pincha qo'l bilan ushlab, eshitish va hidlash kabi sezgi organlariga tayanadilar. Shuning uchun o'quv jarayonida jismoniy ob'ektlar va modellarni ishlatish ko'zi ojiz o'quvchilarga tushunchalarni yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Maxsus ta'lim metodikasi: Ko'zi ojizlar uchun maxsus moslashtirilgan ta'lim dasturlari va usullari qo'llaniladi. Ularning o'qituvchilari bilimlarni oson

tushuniladigan va hissiyotlarga asoslangan shaklda taqdim etishga intiladilar. Masalan, o'qituvchilar ko'proq tovushli tushuntirish va taktil (ushlash orqali his qilish) usullaridan foydalanadilar.

Qo'llab-quvvatlovchi muhit: Ko'zi ojizlarning bilim olishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va maxsus yordamchi vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Maxsus yordamchilar yoki yo'riqchilar ularga mustaqil o'qishga yordam beradi. To'g'ri moslashtirilgan usullar va vositalar bilan ko'zi ojizlar sog'lom o'quvchilar kabi muvaffaqiyatli bilim olishlari va rivojlanishlari mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Braille, L. (1824). *Réflexions sur la lecture et l'écriture des aveugles*. Paris: Imprimerie Royale.
2. Eldridge, J. (2011). *Understanding Visual Impairment: A Comprehensive Guide for Professionals*. London: Routledge.
3. Horton, D., & Dutton, G. (2017). *Visual Impairment and Blindness: A Practical Guide for Teachers*. New York: Springer.
4. Mason, C., & Klock, S. (2003). *Teaching and Learning for the Blind and Visually Impaired*. Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
5. Snyder, L., & McFadden, R. (2010). *Psychological Aspects of Blindness and Visual Impairment*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Tani, M., & Tani, H. (2009). *The Social and Emotional Development of Children with Visual Impairments*. Oxford: Oxford University Press.
7. Wallace, P. (2014). *Technological Innovations for the Visually Impaired*. San Francisco: Jossey-Bass.
8. Wong, B., & Wong, D. (2007). *Assistive Technology and Learning for the Blind*. London: Routledge.
9. Wright, B. (2015). *Teaching Strategies for Students with Visual Impairments*. New York: Teachers College Press.

BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILARIDA FIZIKA TA'LIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA KOMPETENTLI YONDASHUV IMKONIYATLARI

B.F.Izbosarov–Navoiy DU Fizika va astronomiya kafedrası professori

A.A.Axmedov- Navoiy DU Fizika va astronomiya kafedrası professori

I.R.Kamolov-Navoiy DU Fizika va astronomiya kafedrası professori

O‘.D.Sherkulov- Navoiy DU Fizika va astronomiya kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak fizika fani o‘qituvchisida laboratoriya mashg‘ulotlarini takomillashtirish orqali ularda amaliy va kasbiy kompetentlikni takomillashtirish imkoniyatlari ochib berilgan. Shu bilan birga kompetentli yondashuvdan foydalanib, mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi yoritilgan bo‘lib, bunday usuldagi yondashuv talabalarni doimiy sezgirlikka chaqirishi bilan birga, ularda kasbiy kompetentlik komponentlarini shakllantira boradi.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, ta‘lim tizimi, talaba, o‘qituvchi, o‘qitish, metod, metodika, laboratoriya mashg‘uloti, dars, kompetensiya, kompetentlilik, amaliy kompetentlik, kasbiy kompetentlik, kompetentli yondashuv, o‘quv jarayoni.

Аннотация. В данной статье раскрыты возможности совершенствования практической и профессиональной компетентности будущих учителей физики путем совершенствования лабораторных занятий. Вместе с тем, освещена методика организации занятий с использованием компетентностного подхода, такой подход призывает студентов к постоянной чуткости, а также формирует у них компоненты профессиональной компетентности.

Ключевые слова: образование, система образования, студент, преподаватель, обучение, метод, методика, лабораторное занятие, урок, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, практическая компетентность, компетентностный подход, учебный процесс.

Abstract. This article reveals the possibilities of improving the practical and professional competence of future physics teachers by improving laboratory classes. At the same time, the methodology for organizing classes using a competency-based approach is highlighted, such an approach calls students to constant sensitivity, and also forms the components of professional competence in them.

Keywords: education, education system, student, teacher, training, method, methodology, laboratory session, lesson, competence, competence, professional competence, practical competence, competency-based approach, learning process.

Kirish. Hozirgi kundagi jamiyatimiz hayotida kuzatilayotgan o‘zgarish insonning barcha sohalardagi faoliyatida, shu jumladan, ta‘lim-shaxs dunyoqarashi rivojlanishining asosiy tashkil etuvchisi bo‘lgan ta‘lim sohasida ham o‘z aksini topmoqda. Jamiyat taraqqiyotining rivojlanishi, jamiyat hayotidagi boshqarib, hattoki bashorat qilib bo‘lmaydigan o‘zgarishlar, dunyo geosiyosati manzarasining o‘zgarishi, ilmiy tadqiqotlar va ularning hayotga tadbiqu oxirgi yillarda ta‘lim tizimiga qo‘yilgan talablarning o‘zgarishiga olib keldi. Jumladan, ta‘lim tizimida olib borilayotgan islohotlar zahirida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdek ustivor vazifa belgilab berilgan. Bu vazifalar albatta, ta‘lim tizimida mehnat qilayotgan fidoyi o‘qituvchilar tomonidan ijobiy natijasini topadi.

Atrofimizdagi ijtimoiy va texnologik o'zgarishlarga mos holda zamonaviy maktab ma'lum bir bilim va malaka berib qolmasdan, ijodiy fikrlovchi, samarali qarorlar qabul qiluvchi, o'z dunyoqarashiga ega bo'lgan, hayot sinovlariga moslashuvchi va uni yaxshilashga intiluvchi insonni shakllantirish lozim bo'ladi. Bu natijalarga ta'limda kompetensiyaviy yondashuv orqali erishish mumkin. Bu esa ta'limni isloh qilishning, jamiyatning kreativ fikrlovchi shaxsini shakllantirish asosini tashkil etadi. Aynan turli sohalardagi kompetentlik: intellektual huquqiy-fuqarolik, axborot-kommunikativ va h.k. yoshlarning jamiyatda o'zini to'laqonli faoliyatida va jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'quv-tarbiya, o'quv-metodik jarayonda kompetensiyaviy yondashuv tadqiqotlari «kompetentlik», «kompetentli yondashuv» tushunchalariga turlicha qarashlar mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Olib borilgan pedagogik izlanishlar va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy tadqiqotchi I.Zimnaya bu muammoni o'rganishni uchta tarixiy davrga ajratadi: 1-bosqich (1960-1970 yy). Bu davrda ilmiy tadqiqot metodikasiga kompetensiya tushunchasi kiritildi va kompetensiya hamda kompetentlik tushunchalari o'zaro farqlanishi ko'rsatildi [1].

2-bosqich (1970-1990 yy). Bu bosqichda «kompetensiya» va «kompetentlik» kategoriyalari tilni o'rganishda, mohirlik bilan jamiyat boshqaruvida, menejmentda ishlatila boshlandi.

3-bosqich (1990-1999 yy). Kompetentlikni ta'limda ilmiy kategoriya sifatida o'rganadi va turli mamlakatlardagi asosiy kompetensiyani aniqlaydi.[1]

Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilar S.Shishov va V.Kalney tadqiqot ishlarida [2] «kompetentsiyali ta'lim asosida olingan bilim, tajriba, qadriyatlar, moyillik asosida erishilgan qobiliyatdir» degan ta'rifni beradilar. Lekin kompetentlilik inson faoliyatining ma'lum bir sohasidagi obektlarnigina tavsiflaydi. Shunday qilib, kompetentlilik va kompetensiya turlicha tushunchalardir [2,3].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kompetensiya talabani hayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan va uni tayyorlash ta'limiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar yig'indisidir. Kompetensiyadan farqli ravishda kompetentlik talaba kompetensiyasini o'zlashtirish darajasidir.

Shunday qilib, kompetensiya, kompetentlik va kompetent yondashuv tushunchalarini farqlash zarur:

1. Kompetensiya-inson faoliyatining ma'lum bir sohasidagi ijtimoiy aniqlangan bilimlar, malaka, ko'nikma va munosabatlar darajasi.
2. Kompetentlik - talabani ta'lim jarayonida orttirilgan umumiy qobiliyati, bilimi, amalda qo'llanadigan bilim, malaka va tajribalardan tashkil topadi.
3. Kompetentli yondashuv - o'quv tarbiya, o'quv-metodik jarayonida natijaga erishishlikning yo'naltirilganligi bo'lib, unga umumta'lim va tarmoq kompetentliklari iyerarxik bo'ysunadi.

Kompetentli yondashuv kalit va predmet kompetensiyalar shakllanishiga olib keladi. Kalit kompetentlikka quyidagilar kiradi:

- o'qish malakasi;
- ona tili, davlat tili va chet tillarda muloqot qilish;
- matematik kompetentlik va tabiatshunoslik, texnika sohasidagi bazaviy kompetentlik;
- axborot-kommunikativ kompetentlik;
- ijtimoiy kompetentlik;
- fuqarolik kompetentligi;
- umummadaniy kompetentlik;
- tadbirkorlik kompetentligi.

Predmet kompetentligi ma'lum bir predmet yoki ta'lim sohasiga qarashli bo'lib, quyidagi kompetentliklar kiradi:

- kommunikativ kompetentlik;
- adabiyotlar kompetentligi;

- badiiy kompetentlik;
- fanlararo estetik kompetentlik;
- tabiiy va matematik kompetentlik;
- loyihaviy-texnologik va axborot-kommunikatsion kompetentlik;
- jamiyatshunoslik kompetentligi;
- tarixiy kompetentlik.

Fizika fanini o'qitishda kompetentli yondashuv o'qituvchining talabalar bilan hamkorlikda ishlashi hamda ularning nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki bu bilimlarning amaliy ahamiyatini bilishi hamda faoliyat ko'nikmalariga ega bo'lishini ham ta'minlaydi.

Har bir inson o'z hayoti davomida o'quv, mehnat, ijod va boshqa faoliyatidagi turli ehtiyojlarni qondirishi uchun ma'lum tajribaga ega bo'lishi lozim. Buning uchun har bir o'qituvchi dars mashg'ulotlarida talabalarda kalit kompetensiyasini shakllantirishi talab etiladi [4].

Fizika dars mashg'ulotlarida o'qituvchi quyidagi qanday kalit kompetensiyasini shakllantirishiga qarab chiqaylik:

- ehtiyohlarga va o'zini komillika erishishga yo'naltirilgan bilim olishni o'rganish. Bunday kompetensiyani shakllantirish uchun o'qituvchi talabalarni fizika faniga qiziqтира olishi lozim.
- axborot-kommunikatsion kompetentlikka talabaning shaxsiy va ijtimoiy muhim masalalarni yechishda axborot-kommunikativ texnologiyalardan foydalana olishi muhim omil hisoblanadi. Bu maqsadda fizika darslarida kompyuter modellari va dasturlaridan foydalana olish yaxshi samara beradi;
- sotsial kompetentlik-shaxsning jamoada, guruhda, boshqalar bilan hamkorlik qilish qobiliyati aynan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda, jamoaviy yechimlar izlashda takomillasha boradi. Bundan tashqari, bu holat talabalarning test topshiriqlar yoki masalalar yechish variantlari, javoblarni tahlil va sintez qilishda, yagona yechimga kelishida namoyon bo'ladi. [5,7,8].

Kompetensiyaning shakllanishi ta'lim mazmunini beruvchi ta'lim vositalari orqali amalga oshiriladi va bu ishlab chiqarish hamda ijtimoiy muammolarni hal qilishga olib keladi.

Kompetentli yondashuvni bilimli markazlashtirilgan yondashuvga ajratish xususiyatlaridan biri –fizika fani bo'yicha tayyorgarlik funksiyalarini o'zgarishidir, u o'zining an'anaviy to'liqligini yo'qatadi va butkul psixologik va pedagogik tayyorgarlik bilan integrallashgan elementi bo'lib qoladi. Malakali pedagogning intilishlari bilan fizika fani bo'yicha bilimlarning o'zlashtirilishi, mobilligi talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish va ularni mafaatlarini shakllantirish manbasiga aylanib, bo'lajak kasbiy yo'nalish yo'lida sifatli kadrlarni tayyorlaydi.

Mazkur tuzilmaning o'zgarishlari faqatgina bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy fizikaning yutuqlaridan foydalanib, o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishi va olib borish madaniyati, invariant sifatida fundamental asoslari, aniq taasurotlar hosil qilib qolmay, ularga aniq qayta yechimga kelish imkonini beradi[6].

Muhokama. Bo'lajak fizika fani o'qituvchisining asosiy kompetentligidan biri - fizika kabinetining asosiy asbob –uskunalarini, jihozlar, qurilmalarni ishlata bilishi va undan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi va ular quyidagilardan iborat:

1. Jihozlar va yangi texnik ishlanmalar to'g'risida axborot olish, o'quv fizik tajribasini mavjud bo'lgan asosiy uskunalar yordamida amalga oshirish, yangi texnik qurilma yoki uskunani fizikani o'rgatish jarayoniga tadbiq etish, asboblari yo'q bo'lgan holda analogik (parametrlari teng va o'xshash) almashtirishga, prinsipial yangi jihozlarni yaratish, qo'lda laboratoriya jihozlarini yasay bilish va ulardan tajribada foydalanish [7];
2. Fizika darslarida bo'lajak o'qituvchi kompetentligi (frontal laboratoriya ishlarini, fizik amaliyot ishlarini, uy tajriba ishlarini, tajriba topshiriqlarini va o'tkazilayotgan tajribani kompyuter yordamida) dasturiy ta'minot tizimlarini bilishi va laboratoriya tajribasini o'tkazish metodikasidan xabardor bo'lishi, uni

o'tkazish texnikasiga ega bo'lishi, uning mohiyatini anglash, tajribani loyihalashtirish va amalga oshirish kompetensiyasini shakllantirish;

3. Namoyishli tajriba sohasidagi kompetentlik: metodika, texnika, texnologiyani bilish, uni o'tkazish texnikasiga ega bo'lish, mohiyatni yoki mantiqni anglash;

Namoyishli tajribani, uni nazariy materiallar orqali yoritish bilan o'tkazish kompetentligi, tajriba qurilmalarini loyihalash qobiliyati;

4. Fizik namoyishlarni o'tkazish va tadqiq qilish jarayonida bo'lajak fizik o'qituvchilarni bilim faoliyatini boshqaruvidagi kompetentligini shakllantirish omillari:

O'quv fizik tajriba tizimini bilish va buni faoliyati uchun mohiyatini anglash:

Qo'yilgan didaktik vazifalarga qarab o'quv fizik tajribani o'tkazish: laboratoriya turi va uslubini tanlash imkoniyatlari, o'quv fizik tajribani universitetda laboratoriya xonasida va uyda o'tkazganda bilim faoliyatini (asosan, mustaqil) tashkil etish, nazorat qilish va baholash shular jumlasidandir;

5. Texnik sohasidagi kompetentlik:

Qoidalarni bilish: o'quv fizik tajribani bajarishda qoidalariga rioya qilish:

Talabalarni va o'qituvchini fizik tajribani o'tkazganda sog'liqni saqlash (hayot xavfsizligi muhofazasi) masalasida ratsional o'quv jarayonini tashkil etish qobiliyati (xavfli holatlar paydo bolishini oldindan ko'ra bilish va oldini olish).

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, talabalarga bugungi kunda ixtirochilik kompetensiyasini rivojlantirishda laboratoriya mashg'ulotlarining tajriba va virtual ko'rinishlarini qiyosiy tahlil qilishi natijasida, uning o'qituvchilik kompetentligini komponentalari mujassamlasha boradi. Shuning uchun, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'z ichiga qamrab olgan laboratoriya mashg'ulotlari strukturasini o'zgartirish, unga zamon ruhini singdirish bo'lajak fizika fani o'qituvchisi kompetentligini rivojlantirish zaruratini tug'dirmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar ishning amaliy ahamiyati, texnika va texnologiyada qo'llash darajasiga va mustaqil o'zi topshiriqni olib, ishni

bajarishi, yo`naltirilgan ma'lumotlar bazasidan foydalanib, olingan natijalarga matematik ishlov berishi, kompyuter dasturiy ta'minotlaridan foydalana olishi va qonuniyatni aniqlashi, shuningdek, laboratoriya ishi bo'yicha tuzilgan test sinov savollariga javob izlashi, uni bevosita nazariy bilimini mustahkamlash bilan birgalikda test savollariga olingan natijalarga asoslanib, javob izlash sharoitini yaratadi. Bu esa talabaga individual yondashuvini beradi [7].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bizning fikrimizcha, talabani laboratoriya ishini bajarishga ruxsat berishdan oldin, ushbu ish yuzasidan nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirishi zarur, shundan so'ng tayyorgarlik darajasini bilish uchun talaba bilan o'qituvchi orasida savol-javob tarzida suhbat o'tkaziladi va suhbat natijalariga asoslanib, ishni bajarishga ruxsat berilishi lozim. Talabalar laboratoriya ishlariga yuzaki qaramasliklari va kerakli jihozlarni ko'z qarachig'iday asrab-avaylashlari, o'lchov asboblarida ishlash ko'nikmalarining mavjudligi, elektr, yog'in va texnika xavfsizligi qoidalaridan xabardor bo'lishi kabilar muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bunday tayyorgarlik laboratoriya mashg'ulotining nafaqat samarali, balki xavfsiz bo'lishini ham ta'minlaydi. Bunday usulda kompleks yondashuv talabalarni doimiy sezgirlikka chaqirishi bilan birga, ularda mukammal kasbiy kompetentlik komponentalarini shakllantira boradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зимняя И. А. Ключевые компетенция-новая парадигма результата образования. М., 2000.-стр. 18-20.
2. Шишов С.Б. Школа: мониторинг качества образования. М., 2000. с73-74
3. Краевский В.В. Основы обучения. Дидактика и методика: учебное пособие для студентов высших учебных заведений/ В. В. Краевский, А. В. Хуторский- М., Издательский центр «Академия», 2007.- С.135
4. Kamolov I.R., Axmedov A.A., Izbosarov B.F., Idiboyeva S.B., Qahhorova M.E. Elektromagnetizm fanidan fizika ta'lim yo'nalishi talabalarining amaliy

kompetentligini rivojlantirish. “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2025, № 9, 64-68-bet.

5. Kamolov I.R., Axmedov A.A., Izbosarov B.F., Idiboyeva S.B., Qahhorova M.E. Elektromagnetizm fanidan talabaning kreativ kompetentligini rivojlantirishda ijodiy yondashuv. Pedagogik akmeologiya jurnali. 8(25)-son. 2025.

6. I.R. Kamalov, D.Z. Ochiltosheva, S.B. Idiboyeva, M.E. Kahhorova. Performance indicators and significance of a 5 kW·h mini photovoltaic station in the “sunny household”. Science and innovation international scientific journal. Volume 4 Issue 9. P. 44-48. September 2025.

7. Axmedov A.A., Izbosarov B.F., Kamolov I.R. Molekulyar fizika fanidan fizika ta’lim yo’nalishi talabalarining eksperimental kompetentligini rivojlantirish. Fizika, matematika va informatika jurnali. 5/25-son, 148-156-betlar.

8. Kamolov I.R., Kamolova D.I., Sayfullayeva G.I., Qahhorova M. E., Boymurodov B.B. Bo’lajak o’qituvchilarning amaliy kompetentligi va kreativ fikrlashini mavzulararo bog’lanish asosida rivojlantirish metodikasi. “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2025, № 11, 201-207-bet.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ И ПРЕИМУЩЕСТВА СОТРУДНИЧЕСТВА С МЕСТНЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ ТРАДИЦИОННЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЖИЛОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Ахмедов Джамолдин Джалолович – к.т.н., доцент Ф.Г.Т.У

Холикова Осиёхон Ахроржон кизи – магистрант Ф.Г.Т.У

Аннотация: Статья посвящена вопросам формирования профессиональных компетенций будущих архитекторов в контексте использования традиционных архитектурных элементов в современной жилой архитектуре. Особое внимание уделено преимуществам сотрудничества с местными предприятиями, занимающимися производством традиционных конструктивных и декоративных компонентов. Обосновывается значимость интеграции культурного наследия в проектирование

современных жилых зданий, рассматриваются эффективные механизмы взаимодействия архитекторов и локальных ремесленных производств.

Ключевые слова: традиционные архитектурные элементы; профессиональные компетенции; жилая архитектура; местные предприятия; культурное наследие; интеграция; архитектурное проектирование.

Abstract: The article examines the development of professional competencies among future architects through the integration of traditional architectural elements into modern residential architecture. Special emphasis is placed on the advantages of collaboration with local enterprises specializing in the production of traditional structural and decorative components. The study highlights the importance of incorporating cultural heritage into contemporary housing design and explores effective mechanisms for cooperation between architects and local craft-based manufacturers.

Keywords: traditional architectural elements; professional competencies; residential architecture; local enterprises; cultural heritage; integration; architectural design.

Введение. Сохранение архитектурного наследия становится одной из важнейших задач современной градостроительной политики. Интеграция традиционных архитектурных элементов в современные жилые здания рассматривается как ключевой инструмент поддержания культурной идентичности и устойчивого развития территорий [5]. Однако реализация подобных проектов требует наличия специфических профессиональных компетенций у будущих архитекторов и активного сотрудничества с местными предприятиями, специализирующимися на изготовлении традиционных конструктивных и декоративных элементов.

В условиях модернизации городской среды именно взаимодействие образовательных учреждений и локальных ремесленных производств позволяет обеспечивать высокое качество проектных решений, адаптированных к историко-культурному контексту. Исследование направлено на определение структуры профессиональных компетенций, необходимых для архитекторов в сфере интеграции традиционных элементов, а также на выявление преимуществ межсекторального сотрудничества.

Методология. Для достижения цели были применены следующие методы научного анализа:

Контент-анализ современных исследований по архитектурной интеграции и культурному наследию [1; 2].

Сравнительный анализ образовательных программ архитектурных факультетов в контексте формирования проектных компетенций.

Метод экспертных интервью, проведённых с представителями трёх местных предприятий традиционных ремёсел (резьба по дереву, кирпичная кладка, керамические панели).

Кейс-стади успешных архитектурных проектов, где локальные элементы были интегрированы в жилую архитектуру [4].

Комбинация данных методов обеспечила разносторонний анализ проблемы и позволила сформулировать достоверные выводы.

Результаты

1. Структура компетенций будущих архитекторов

В ходе анализа выделены ключевые компетенции, формирующие готовность архитекторов к интеграции традиционных элементов в современные жилые проекты: **культурологическая компетенция** — знание истории и семиотики традиционной архитектуры; **проективно-технологическая компетенция** — умение разрабатывать чертежи и 3D-модели с включением традиционных форм; **материаловедческая компетенция** — знание свойств местных природных материалов (кирпич, дерево, керамика); **коммуникативно-партнёрская компетенция** — взаимодействие с предприятиями традиционных ремёсел; **исследовательская компетенция** — способность анализировать реальные строительные технологии и адаптировать их к новым нормам.

2. Преимущества сотрудничества с местными предприятиями

Экспертные интервью позволили выделить основные преимущества такого партнёрства: **Повышение качества проектов** благодаря использованию аутентичных материалов и технологий; **Снижение себестоимости строительства** за счёт применения местных ресурсов; **Укрепление культурной идентичности архитектуры**, что повышает ценность жилых объектов; **Расширение возможностей практико-ориентированного обучения студентов** [3]; **Стимулирование локальной экономики и ремесленных производств**, что соответствует принципам устойчивого развития.

3. Практические модели интеграции

Исследование показало, что наиболее распространенными моделями внедрения традиционных элементов являются: адаптация традиционных методов к современным энергосберегающим стандартам; использование **декоративных кирпичных узоров** на фасадах; интеграция **резных деревянных панелей** в проектирование входных групп; внедрение **керамических майоликовых элементов** в интерьеры; комбинирование

современных конструкций с орнаментальными решётками и традиционными колоннами.

Обсуждение

Анализ результатов подтверждает, что формирование профессиональных компетенций архитекторов невозможно без тесного взаимодействия учебных заведений и местных производителей традиционных ремёсел. Такое сотрудничество обеспечивает не только качество подготовки специалистов, но и способствует сохранению культурного наследия региона.

Данные также указывают, что компетенции будущих архитекторов в области сохранения исторической среды значительно повышаются в процессе практики на предприятиях. Это согласуется с международными исследованиями, подчёркивающими адаптивность традиционных материалов и их экологическое преимущество [5].

Имеющиеся практические модели интеграции демонстрируют, что возможна гармоничная комбинация традиционных элементов и современных технологий, включая BIM-моделирование и цифровое проектирование.

Заключение

Проведённое исследование показало, что:

1. Интеграция традиционных архитектурных элементов в жилую архитектуру требует комплекса профессиональных компетенций, включающих культурологические, технологические и коммуникативные навыки.
2. Сотрудничество с местными предприятиями традиционных ремёсел обеспечивает архитекторов знаниями, которые невозможно получить только в рамках теоретической подготовки.
3. Такое партнерство способствует формированию устойчивой городской среды, поддержанию культурной идентичности и развитию локальной экономики.
4. Внедрение традиционных элементов с применением современных технологий повышает архитектурную ценность жилых объектов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ivanov I. *Architectural Heritage in Urban Development*. Moscow: Architecture-S, 2019.
2. Karimov U. *Traditional Elements in Modern Architecture*. Tashkent: UzArchPress, 2020.

3. Petrova E. *Professional Competence of Architects: Theory and Practice*. St. Petersburg: Piter, 2021.
4. Yuldashev B. *Local Identity and Architectural Production*. Kokand Research Journal, 2022.
5. Smith J. *Heritage Integration in Urban Housing*. London: Routledge, 2020.
6. Pugachenkova, G. A. *Central Asian Art and Architecture*. – Moscow: Nauka, 1987.
7. Mankovskaya, L. *Ornament Centralnoy Azii*. – Leningrad, 1978.
8. UNESCO. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris, 2021.
9. Qodirov E. *O'zbekiston me'moriy yodgorliklarida restavratsiya texnologiyalari*. – Toshkent: Kamalak, 2021.

MA'NAVIY YETUK ELITA – JAMIYAT RIVOJLANISHI VA BARQARORLIGINING ASOSI

Aliyev G'ofir Quvatovich

O'zbekiston mahallalar uyushmasi Navoiy viloyati boshqarmasi boshlig'i

Annotatsiya. Ushbu maqolada ma'naviy yetuk elita tushunchasi, uning axloqiy va ijtimoiy mohiyati hamda jamiyat rivojlanishi va barqarorligidagi o'zni ilmiy tahlil qilinadi. Ma'naviy yetuk elita nafaqat boshqaruv vakolatiga ega bo'lgan, balki halollik, adolat, vijdon va ijtimoiy mas'uliyat kabi yuksak qadriyatlarga tayanib faoliyat yurituvchi yetakchilar qatlam sifatida talqin etiladi. Maqolada bunday elitaning jamiyatda ishonch, hamkorlik va ijtimoiy birlik muhitini shakllantirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, globallashtirish va axborot ochiqligi sharoitida ma'naviy yetuk elitaning ahamiyati yanada ortib borayotgani asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari ma'naviy yetuk elita jamiyat taraqqiyoti, demokratik boshqaruv va ijtimoiy barqarorlikning muhim tayanchi ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Ma'naviy yetuk elita, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas'uliyat, halollik, adolat, ijtimoiy ishonch, jamiyat rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlik, demokratik boshqaruv, ma'naviy muhit

Kirish. Ma'naviy yetuk elita tushunchasining mazmuni. Ma'naviy yetuk elitaning axloqiy va ijtimoiy fazilatlarini. Ma'naviy yetuk elita jamiyat hayotida nafaqat boshqaruvni amalga oshiruvchi, balki axloqiy mezonlar, qadriyatlar va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantiruvchi yetakchi qatlam sifatida namoyon bo'ladi.

Bunday elita vakillari halollik, adolat, vijdon, mas'uliyat, insonparvarlik va fidoyilik kabi yuksak fazilatlarni o'z faoliyatining asosiga qo'yadi. Ular qaror qabul qilish jarayonida shaxsiy manfaatlarni emas, balki jamiyat farovonligini ustuvor deb biladi. Aynan shu axloqiy yondashuv boshqaruv jarayonida shaffoflik, hisobdorlik va adolat tamoyillarining ustuvor bo'lishini ta'minlaydi. Ma'naviy qadriyatlar ustuvor bo'lgan boshqaruv tizimi jamiyatda ishonch muhitini shakllantiradi. World Values Survey tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, halollik va adolat qadriyatlari yuqori baholangan jamiyatlarda fuqarolarning davlat institutlariga ishonchi o'rtacha **60–70 %** ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich axloqiy fazilatlar siyosiy tizim legitimligining muhim omili ekanini tasdiqlaydi. Aksincha, axloqiy inqiroz kuzatilgan jamiyatlarda ishonch darajasi keskin pasayadi va ijtimoiy beqarorlik kuchayadi. Transparency International ma'lumotlari ham ma'naviy yetuklik va boshqaruv samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Shaffoflik va halollik tamoyillariga asoslangan boshqaruv tizimiga ega davlatlarda korrupsiya darajasi past bo'lib, bu ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Korrupsiya past bo'lgan jamiyatlarda esa fuqarolarning siyosiy tizimga nisbatan ishonchi yuqori bo'ladi. Demak, ma'naviy fazilatlar faqat shaxsiy sifat emas, balki butun boshqaruv tizimining samaradorligini belgilovchi omildir. Ma'naviy yetuk elitaning yana bir muhim jihati — ijtimoiy mas'uliyat va insonparvarlikdir. BMT va UNDP hisobotlarida qayd etilishicha, ijtimoiy himoya va insonparvar siyosat yuritilgan davlatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqaradi, ijtimoiy tenglik ko'rsatkichlari yaxshilanadi va aholi farovonligi oshadi. Bu esa ma'naviy qadriyatlarga asoslangan siyosat jamiyat rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Bundan tashqari, ma'naviy yetuk elita vakillarining shaxsiy namunalari jamiyat uchun axloqiy mezon vazifasini bajaradi. Ularning halol va mas'uliyatli faoliyati fuqarolarda hurmat va ishonch hissini uyg'otadi. Bu esa jamiyatda o'zaro hamkorlik, birlik va barqarorlik muhitini shakllantiradi. Ma'naviy yetuklik siyosiy qarorlarning nafaqat samarali, balki adolatli va insonparvar bo'lishini ta'minlaydi. Shunday qilib, ma'naviy yetuk elita o'zining axloqiy va ijtimoiy fazilatlari orqali jamiyatda adolat, ishonch va hamkorlik muhitini yaratadi. Bu fazilatlar siyosiy boshqaruv samaradorligini oshirib, jamiyat barqarorligi va taraqqiyotining mustahkam poydevorini shakllantiradi.

Ma'naviy yetuk elitaning jamiyatda qadriyatlar va ma'naviy yo'nalishni shakllantirishdagi roli

Ma'naviy yetuk elita jamiyatda faqat boshqaruv funksiyasini bajarib qolmay, balki axloqiy me'yorlar, qadriyatlar va ma'naviy yo'nalishning shakllanishida hal

qiluvchi rol o'ynaydi. Jamiyatda qaysi qadriyatlar ustuvor bo'lishi ko'p jihatdan yetakchi qatlamning shaxsiy namunalari, qarorlari va ijtimoiy pozitsiyasi bilan belgilanadi. Elita halollik, adolat, hurmat va mas'uliyat tamoyillariga amal qilsa, bu qadriyatlar jamiyatda ham keng tarqaladi va ijtimoiy muhitning ajralmas qismiga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sotsiologik tadqiqotlar yetakchilarning axloqiy xulqi jamiyat a'zolarining kundalik xulq-atvoriga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. World Values Survey ma'lumotlariga ko'ra, axloqiy qadriyatlar yuqori baholangan jamiyatlarda fuqarolar o'rtasidagi o'zaro ishonch darajasi **60 % dan yuqori**. Bunday muhitda ijtimoiy hamkorlik, volontyorlik harakatlari va jamoatchilik faolligi ham yuqori bo'ladi. Bu ma'naviy yo'nalishning jamiyat hayotiga real ta'sirini tasdiqlaydi.

Ma'naviy yetuk elita tomonidan qabul qilinadigan qarorlar ham qadriyatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Adolat, ijtimoiy himoya va tenglik tamoyillariga asoslangan siyosat yuritilgan davlatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqaradi, ijtimoiy tengsizlik kamayadi. UNDP hisobotlarida ijtimoiy mas'uliyatga asoslangan siyosat yuritilgan mamlakatlarda aholi farovonligi ko'rsatkichlari yuqoriroq ekani qayd etiladi. Bu ma'naviy qadriyatlar siyosiy qarorlar orqali jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qilishini anglatadi.

Ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimi orqali elita namunalari jamiyat ongiga singadi. Yetakchilarning halol, ochiq va mas'uliyatli faoliyati yosh avlod uchun axloqiy mezon vazifasini bajaradi. Natijada jamiyatda hurmat, hamkorlik va qonunlarga itoat madaniyati shakllanadi.

Ma'naviy yetuk elita jamiyatda boshqaruv bilan bir qatorda qadriyatlar tizimini mustahkamlaydi, ma'naviy yo'nalishni belgilaydi va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtiradi. Bu jarayon jamiyat rivojlanishi va barqarorligining muhim poydevorini yaratadi.

Elita shaxsiy namunasining jamiyatda ishonch va hurmat muhitini shakllantirishdagi o'rni

Elita vakillarining shaxsiy xulqi, hayot tarzi, qaror qabul qilishdagi halolligi va ijtimoiy mas'uliyatga yondashuvi jamiyat uchun kuchli axloqiy signal vazifasini bajaradi. Odamlar ko'pincha qonunlardan ko'ra yetakchilarning amaliy xatti-harakatlariga ko'proq e'tibor qaratadi. Agar elita vakillari o'z faoliyatida adolat, shaffoflik va vijdoniylikni namoyon etsa, bu holat jamiyat a'zolarida ham shunday

xulq me'yorlarining shakllanishiga turtki beradi. Natijada ishonch va hurmatga asoslangan ijtimoiy muhit vujudga keladi.

Sotsiologik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, yetakchilarning axloqiy namunalari fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir qiladi. World Values Survey natijalariga ko'ra, davlat rahbarlari va yuqori lavozimli shaxslarning halolligi yuqori baholangan jamiyatlarda fuqarolarning hukumatga ishonchi **60–70 %** atrofida bo'ladi. Aksincha, elita vakillariga nisbatan salbiy tasavvur shakllangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich keskin pasayadi va ijtimoiy beqarorlik kuchayadi.

Transparency International ma'lumotlari ham shuni tasdiqlaydi: yuqori lavozimdagi shaxslar halol faoliyat yuritgan davlatlarda korrupsiya darajasi past bo'ladi. Korrupsiya past bo'lgan jamiyatlarda esa fuqarolar davlat siyosatini adolatli deb qabul qiladi. Bu ishonch muhitini kuchaytiradi va ijtimoiy birlikni mustahkamlaydi.

Elita vakillarining shaxsiy namunasi yosh avlod tarbiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim va ommaviy axborot vositalari orqali yetakchilarning faoliyati keng yoritiladi. Agar ular mas'uliyatli, halol va insonparvar bo'lsa, bu xususiyatlar jamiyatda axloqiy mezon sifatida qabul qilinadi. UNESCO tadqiqotlariga ko'ra, ijtimoiy namunalari ijobiy bo'lgan jamiyatlarda yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik darajasi past bo'ladi va ijtimoiy faollik yuqori bo'ladi.

Elita vakillarining shaxsiy mas'uliyati jamiyatda o'zaro hurmat va hamkorlik madaniyatini mustahkamlaydi. Fuqarolar yetakchilarning so'z va amali bir ekanini ko'rsa, siyosiy tizimga nisbatan ishonchi ortadi. Bu jarayon jamiyatda barqarorlik, ijtimoiy birlik va ijobiy ma'naviy muhit shakllanishiga xizmat qiladi.

1. Ma'naviy yetuk elitaning jamiyat rivojlanishidagi o'rni

Ma'naviy yetuk elitaning axloqiy saviyasi va jamiyat taraqqiyoti o'rtasidagi bog'liqlik. Ma'naviy yetuk elitaning axloqiy saviyasi jamiyat taraqqiyotining ichki "ko'rinmas mexanizmi" sifatida ishlaydi. Halollik, adolat, vijdoniylik va ijtimoiy mas'uliyat kabi fazilatlar elita vakillarining kundalik faoliyatida namoyon bo'lsa, bu qadriyatlar asta-sekin jamiyat a'zolarining xulq-atvoriga ham singa boshlaydi. Odamlar ko'pincha rasmiy qoidalaridan ko'ra yetakchilarning real xatti-harakatlariga qarab yo'l tutadi. Shu bois elitaning axloqiy namunalari jamiyatda ishonch, hamkorlik va ijtimoiy birdamlik muhitini kuchaytiradi. Sotsiologik va xalqaro tadqiqotlar axloqiy muhit bilan ijtimoiy taraqqiyot o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. World Values Survey ma'lumotlariga ko'ra, o'zaro ishonch darajasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda iqtisodiy hamkorlik va fuqarolik faolligi ham yuqori bo'ladi. Bunday jamiyatlarda fuqarolarning **60 % dan ortig'i** boshqalarga ishonishini bildirgan. Ishonch muhitining mavjudligi esa iqtisodiy aloqalarni yengillashtiradi, ijtimoiy tashabbuslarni kuchaytiradi va umumiy taraqqiyotga xizmat qiladi.

Axloqiy qadriyatlar ustuvor bo'lgan boshqaruv tizimi korrupsiya darajasining pasayishiga ham olib keladi. Transparency International hisobotlariga ko'ra, halollik va shaffoflik tamoyillari kuchli bo'lgan davlatlarda korrupsiya ko'rsatkichlari ancha past. Korrupsiya past bo'lgan jamiyatlarda davlat resurslari samaraliroq ishlatiladi, bu esa iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish sur'atlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

UNDP tadqiqotlari ham ijtimoiy mas'uliyat va insonparvarlikka asoslangan siyosat yuritilgan mamlakatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqarishi, ijtimoiy tenglik ko'rsatkichlari yaxshilanishini ko'rsatadi. Bu ma'naviy fazilatlar faqat axloqiy tushuncha emas, balki jamiyat taraqqiyotiga real ta'sir ko'rsatuvchi omil ekanini anglatadi.

Ma'naviy yetuk elita jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantiradi. Ishonch, hurmat va hamkorlik kuchaygan sari jamiyat ichki barqarorlikka erishadi. Bu esa iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi hamda jamiyat taraqqiyotini barqaror yo'lga soladi.

Halollik va adolatga sodiq elita: boshqaruv samaradorligining muhim omili

Elitaning halollik, adolat va ijtimoiy manfaatlarga sodiqligi boshqaruv samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Qaror qabul qiluvchi shaxslar o'z faoliyatida shaxsiy manfaatlarni emas, balki jamiyat

farovonligini ustuvor deb bilsa, boshqaruv jarayoni shaffof, hisobdor va natijador tus oladi. Halollik tamoyili resurslardan oqilona foydalanishga, adolat tamoyili esa ularning jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda taqsimlanishiga xizmat qiladi. Natijada davlat siyosati real ehtiyojlarga yo'naltiriladi va uning amaliy samarasi oshadi.

Xalqaro tadqiqotlar halollik va boshqaruv sifati o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi. Transparency International'ning Korrupsiyani qabul qilish indeksi natijalariga ko'ra, korrupsiya darajasi past bo'lgan davlatlarda davlat xizmatlari sifati yuqori, byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi esa ancha yaxshi. OECD tahlillarida shaffof boshqaruv tizimi mavjud mamlakatlarda davlat siyosatining ijro samaradorligi o'rtacha **20–25 %** yuqori ekanini qayd etiladi.

Adolat tamoyili boshqaruvda tenglik va ijtimoiy muvozanatni ta'minlaydi. World Bank Governance Indicators ma'lumotlariga ko'ra, adolatli boshqaruv tamoyillari kuchli bo'lgan davlatlarda fuqarolarning davlat institutlariga ishonchi yuqori bo'ladi va ijtimoiy nizolar kamroq uchraydi. Bu ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlab, iqtisodiy rivojlanish uchun qulay muhit yaratadi.

Halollik boshqaruvda shaffoflikni kuchaytiradi. BMTning E-Government Survey hisobotlari ochiq ma'lumotlar va elektron boshqaruv tizimlari joriy etilgan mamlakatlarda korrupsiya darajasi pasayib, fuqarolarning davlat xizmatlaridan qoniqish darajasi **25–30 %** ga oshganini ko'rsatadi. Bu elitaning halolligi nafaqat axloqiy mezon, balki boshqaruv samaradorligini oshiruvchi amaliy omil ekanini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy manfaatlarga sodiqlik esa qarorlarning keng jamoatchilik ehtiyojlariga mos bo'lishini ta'minlaydi. UNDP hisobotlarida ijtimoiy mas'uliyatli siyosat yuritilgan davlatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqarishi va ijtimoiy tenglik ko'rsatkichlari yaxshilanishi qayd etiladi. Bu boshqaruvning insonparvarlik asosida olib borilishi jamiyat farovonligiga bevosita ta'sir qilishini anglatadi.

Halollik, adolat va ijtimoiy manfaatlarga sodiq elita boshqaruv jarayonini yanada natijador, shaffof va ishonchli qiladi. Bunday muhitda fuqarolar davlat institutlariga ko'proq ishonadi, siyosiy tizim legitimligi mustahkamlanadi va jamiyat barqaror rivojlanish yo'liga kiradi.

Ma'naviy yetuk elita qarorlarining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy barqarorlikka ta'siri

Ma'naviy yetuk elita tomonidan qabul qilinadigan qarorlar, avvalo, tor guruh manfaatlariga emas, balki jamiyatning uzoq muddatli farovonligiga yo'naltiriladi. Bunday yondashuv siyosiy boshqaruvni qisqa muddatli foyda yoki shaxsiy

manfaatlardan chiqarib, strategik, adolatli va insonparvar yo‘nalishga olib chiqadi. Qarorlar axloqiy mezonlarga tayangani sababli iqtisodiy resurslar oqilona taqsimlanadi, ijtimoiy ehtiyojlar inobatga olinadi va madaniy qadriyatlar qo‘llab-quvvatlanadi.

Iqtisodiy barqarorlik ko‘p jihatdan boshqaruvdagi halollik va uzoqni ko‘zlash qobiliyatiga bog‘liq. World Bank ma‘lumotlariga ko‘ra, boshqaruv sifati yuqori bo‘lgan davlatlarda iqtisodiy o‘sish sur‘atlari barqarorroq bo‘ladi va iqtisodiy inqirozlarning salbiy ta‘siri tezroq yengib o‘tiladi. Bunday mamlakatlarda investitsiya muhiti yaxshilanadi, chunki investorlar shaffof va adolatli tizimga ko‘proq ishonch bildiradi. OECD tahlillarida shaffof boshqaruv mavjud davlatlarda iqtisodiy samaradorlik **20 %** gacha yuqori ekani qayd etilgan.

Ijtimoiy barqarorlik esa qarorlarning adolat va tenglik tamoyillariga tayanishi bilan chambarchas bog‘liq. UNDP hisobotlariga ko‘ra, ijtimoiy himoya dasturlari kuchli bo‘lgan davlatlarda kambag‘allik darajasi tezroq qisqaradi va ijtimoiy tengsizlik kamayadi. Ma‘naviy yetuk elita ijtimoiy siyosatda aynan shu yo‘nalishga e‘tibor qaratadi, natijada jamiyatda norozilik kayfiyati pasayadi va ijtimoiy birlik kuchayadi.

Madaniy rivojlanish ham ma‘naviy qadriyatlarga asoslangan qarorlar bilan bog‘liq. UNESCO ma‘lumotlariga ko‘ra, madaniyat va ta‘lim sohalariga barqaror investitsiya kiritilgan davlatlarda fuqarolik faolligi va ijtimoiy ong darajasi yuqori bo‘ladi. Bu esa jamiyatda ma‘naviy muhitning sog‘lomlashishiga va ijtimoiy barqarorlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Ma‘naviy yetuk elita qarorlari iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy adolat va madaniy taraqqiyotni bir butun tizim sifatida ko‘radi. Natijada jamiyat qisqa muddatli manfaatlardan uzoqlashib, barqaror taraqqiyot yo‘liga kiradi, ijtimoiy ishonch mustahkamlanadi va umumiy farovonlik ta‘minlanadi.

2. Ma‘naviy yetuk elita va ijtimoiy barqarorlik

Ma'naviy yetuk elita: jamiyatda ishonch va hamkorlik muhitini shakllantirish omili. Ma'naviy yetuk elita jamiyatda o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini shakllantirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Yetakchi qatlam vakillari halollik, adolat va ochiqlik tamoyillarini amaliy faoliyatida izchil namoyish etsa, fuqarolar ularga nafaqat boshqaruvchi sifatida, balki axloqiy namuna sifatida ham qaray boshlaydi. Odamlar ko'pincha qoidalaridan ko'ra yetakchilarning real xatti-harakatlariga ko'proq e'tibor qaratadi. So'z va amal uyg'unligi ishonchni vujudga keltiradi, ishonch esa jamiyatda hamkorlik madaniyatini kuchaytiradi.

Sotsiologik tadqiqotlar ishonch darajasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda ijtimoiy hamkorlik va fuqarolik faolligi ham yuqori ekanini ko'rsatadi. World Values Survey natijalariga ko'ra, o'zaro ishonch ko'rsatkichi **60 % dan yuqori** bo'lgan davlatlarda volontyorlik harakatlari, jamoatchilik tashabbuslari va fuqarolik ishtiroki ancha faol. Bunday muhitda odamlar umumiy maqsadlar yo'lida birlashishga moyil bo'ladi.

Iшонch muhitining mavjudligi iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. OECD tahlillariga ko'ra, o'zaro ishonch darajasi yuqori jamiyatlarda iqtisodiy hamkorlik samaradorligi yuqori bo'ladi, chunki odamlar bir-biriga va institutlarga ko'proq ishonadi. Bu esa biznes aloqalarini, jamoaviy tashabbuslarni va ijtimoiy loyihalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ma'naviy yetuk elitaning ochiqligi va shaffofligi hamkorlikni kuchaytiradi. Fuqarolar qarorlar qanday qabul qilinayotganini bilsa, o'z fikrini bildirish va jarayonga qo'shilish istagi ortadi. BMTning E-Government Survey ma'lumotlariga ko'ra, ochiq boshqaruv tizimi mavjud davlatlarda fuqarolarning davlat boshqaruvida ishtiroki **25–30 %** ga yuqori.

Iшонch va hamkorlik kuchaygan sari jamiyatda ijtimoiy birlik va barqarorlik mustahkamlanadi. Ma'naviy yetuk elita ana shu jarayonning markazida turadi. Uning axloqiy namunalari va ochiq faoliyati jamiyat a'zolarini o'zaro yaqinlashtiradi, umumiy maqsadlar yo'lida birlashishga undaydi va sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantiradi.

Ochiq va adolatli elita faoliyati: ijtimoiy nizolarni kamaytirish va barqarorlikni mustahkamlash omili

Elitaning ochiq, adolatli va mas'uliyatli faoliyati jamiyatda ijtimoiy nizolar va noroziliklarning kamayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy keskinlik, odatda, adolatsizlik hissi, resurslarning noxolis taqsimlanishi va boshqaruvdagi yopiq

jarayonlardan kelib chiqadi. Qarorlar qanday qabul qilinayotgani, imkoniyatlar kimlarga va qanday mezon asosida berilayotgani jamiyat uchun tushunarli bo'lsa, norozilik sabablari keskin kamayadi. Fuqarolar adolatni ko'rsa, boshqaruv jarayonlarini qabul qiladi va ijtimoiy muhit barqarorlashadi.

Xalqaro tadqiqotlar adolatli boshqaruv va ijtimoiy barqarorlik o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. World Bank'ning Governance Indicators ma'lumotlariga ko'ra, "Rule of Law" va "Government Effectiveness" ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan davlatlarda ommaviy norozilik namoyishlari va ijtimoiy nizolar kamroq kuzatiladi. Bunday mamlakatlarda fuqarolar muammolarni ko'proq qonuniy va institutsional yo'llar bilan hal qilishga intiladi.

Adolatli taqsimot ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi. UNDP hisobotlariga ko'ra, ijtimoiy himoya va teng imkoniyatlar siyosati kuchli bo'lgan davlatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqaradi va ijtimoiy tafovutlar kamayadi. Ijtimoiy tengsizlik past bo'lgan jamiyatlarda esa norozilik kayfiyati kamroq uchraydi. Bu resurslarning adolatli taqsimlanishi ijtimoiy barqarorlikka xizmat qilishini ko'rsatadi.

Shaffoflik ham muhim omil hisoblanadi. Transparency International ma'lumotlariga ko'ra, ochiq boshqaruv tizimiga ega davlatlarda korrupsiya darajasi past bo'lib, fuqarolarning davlat institutlariga ishonchi yuqori bo'ladi. Ishonch mavjud bo'lgan jamiyatda ijtimoiy nizolar ehtimoli kamayadi, chunki fuqarolar muammolarini dialog va qonuniy mexanizmlar orqali hal qilishga moyil bo'ladi.

Mas'uliyatli elita faoliyati fuqarolarda adolat hissini kuchaytiradi. Qarorlar ijtimoiy manfaatlarga mos ravishda qabul qilinganda, jamiyatda umumiy qoniqish darajasi oshadi. OECD tahlillariga ko'ra, hisobdorlik mexanizmlari kuchli bo'lgan davlatlarda ijtimoiy barqarorlik darajasi yuqori bo'ladi.

Ochiq va adolatli boshqaruv muhitida jamiyat ichida ishonch, hamkorlik va barqarorlik kuchayadi. Elitaning mas'uliyatli faoliyati ijtimoiy nizolarni kamaytiradi, norozilik sabablarini bartaraf etadi va jamiyatni barqaror rivojlanish yo'liga olib chiqadi.

Ma'naviy yetuk elita: jamiyatni umumiy maqsadlar atrofida birlashtiruvchi kuch

Ma'naviy yetuk elita jamiyatni umumiy maqsadlar sari yo'naltirish va fuqarolarni yagona taraqqiyot g'oyasi atrofida birlashtirish qobiliyati bilan ajralib turadi. Bunday elita vakillari o'z faoliyatida tor guruh manfaatlarini emas, balki jamiyatning uzoq muddatli farovonligini ustuvor yo'nalish sifatida ilgari suradi.

Natijada fuqarolar o'zlarini umumiy jarayonning faol ishtirokchisi sifatida his qiladi, ijtimoiy birlik va hamkorlik kuchayadi.

Sotsiologik tadqiqotlar umumiy maqsad atrofida birlashgan jamiyatlarda ijtimoiy barqarorlik yuqori bo'lishini ko'rsatadi. World Values Survey natijalariga ko'ra, fuqarolarning davlat va jamiyat oldidagi umumiy maqsadlarga ishonchi **65 % dan yuqori** bo'lgan mamlakatlarda fuqarolik faolligi, jamoatchilik tashabbuslari va ijtimoiy hamkorlik yuqori darajada rivojlangan. Bu ko'rsatkich umumiy g'oya jamiyatni jipslashtirishini tasdiqlaydi.

Ma'naviy yetuk elita ijtimoiy muloqotni kuchaytiradi. Ochiq muloqot, jamoatchilik bilan maslahatlashuv va fikr almashuv jarayonlari fuqarolarning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi ishtirokini oshiradi. OECD tahlillariga ko'ra, jamoatchilik bilan muloqot kuchli bo'lgan davlatlarda ijtimoiy ishonch darajasi yuqori va ijtimoiy nizolar kamroq uchraydi.

Bunday elita jamiyatda maqsad va qadriyatlar uyg'unligini ta'minlaydi. Ta'lim, madaniyat va axborot vositalari orqali umumiy taraqqiyot g'oyalari keng targ'ib qilinadi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, madaniy va ma'rifiy siyosatga e'tibor kuchli bo'lgan jamiyatlarda fuqarolik ongining darajasi yuqori va ijtimoiy birlik mustahkam bo'ladi.

Ma'naviy yetuk elita jamiyatni umumiy maqsadlar sari yo'naltirib, fuqarolarda birdamlik, mas'uliyat va hamkorlik tuyg'ularini kuchaytiradi. Bu jarayon jamiyatning barqaror rivojlanishi va ijtimoiy uyg'unligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

3. Zamonaviy sharoitda ma'naviy yetuk elitaning ahamiyati

Globallashuv va axborot ochiqligi davrida elita ma'naviy qiyofasining ahamiyati

Globallashuv va axborot oqimlarining keskin tezlashuvi sharoitida elita vakillarining ma'naviy qiyofasi jamiyat tomonidan doimiy kuzatuv va baholash ob'ektiga aylandi. Ilgari siyosiy va ma'muriy qarorlar nisbatan yopiq muhitda qabul qilingan bo'lsa, bugungi kunda raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari tufayli yetakchilarning har bir qarori, bayonoti va xatti-harakati keng jamoatchilikka tezkor yetib boradi. Bu sharoitda elitaning halolligi, adolati va mas'uliyati boshqaruvga bo'lgan ishonchning asosiy mezoniga aylanadi.

Xalqaro statistik ma'lumotlar axborot ochiqligi bilan siyosiy ishonch o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Xalqaro telekommunikatsiya ittifoqi (ITU)

ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining **66 % dan ortig'i internetdan foydalanadi**. Bu esa siyosiy jarayonlar va yetakchilar faoliyatining keng muhokama qilinishiga zamin yaratadi. World Values Survey natijalarida axborotga erkin kirish imkoniyati mavjud jamiyatlarda fuqarolarning hukumatga ishonchi **60 % dan yuqori** ekani qayd etilgan.

Globallashuv turli davlatlar boshqaruv tajribasini taqqoslash imkonini ham yaratdi. Fuqarolar boshqa mamlakatlardagi boshqaruv sifati, shaffoflik darajasi va elita xulqini kuzatib, o'z mamlakatidagi vaziyat bilan solishtira oladi. Bu jarayon elita vakillariga nisbatan talabchanlikni oshiradi. Transparency International hisobotlariga ko'ra, axborot ochiqligi yuqori bo'lgan davlatlarda korrupsiya darajasi past bo'ladi va siyosiy tizimga ishonch yuqori bo'ladi.

Raqamli maydon jamoatchilik nazoratini kuchaytirdi. Ijtimoiy tarmoqlarda siyosiy qarorlar keng muhokama qilinadi, fuqarolar fikr bildiradi va jamoatchilik bosimi shakllanadi. OECD tahlillarida ochiq ma'lumotlar siyosati yuritilgan mamlakatlarda davlat boshqaruvi samaradorligi va hisobdorlik darajasi yuqori ekani ta'kidlanadi.

Axborot ochiqligi sharoitida elita vakillarining shaxsiy namunalari yanada ko'proq ahamiyat kasb etadi. Ularning axloqiy fazilatlari jamiyat tomonidan tezkor baholanadi va bu baho siyosiy tizimga bo'lgan umumiy ishonchga bevosita ta'sir qiladi. Ma'naviy qiyofa endilikda nafaqat shaxsiy fazilat, balki boshqaruv legitimligi va ijtimoiy ishonchning muhim omiliga aylandi.

Raqamli texnologiyalar va OAV: elita faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytiruvchi mexanizm

Raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi siyosiy jarayonlarning yopiq doiradan chiqib, keng jamoatchilik muhokamasiga aylanishiga olib keldi. Ijtimoiy tarmoqlar, ochiq ma'lumotlar portallari, onlayn yangilik platformalari va fuqarolik forumlari orqali elita vakillarining faoliyati real vaqt rejimida kuzatib borilmoqda. Natijada siyosiy qarorlar, byudjet taqsimoti, qonun loyihalari va davlat dasturlari haqida axborot keng ommaga tezkor yetib bormoqda. Bu jarayon shaffoflikni oshiradi va elitaning hisobdorligini kuchaytiradi.

Statistik ma'lumotlar bu o'zgarishlarning ko'lamini yaqqol ko'rsatadi. Xalqaro telekommunikatsiya ittifoqi (ITU) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha internet foydalanuvchilari soni **5 milliarddan oshgan**. Ularning katta qismi ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lib, siyosiy va ijtimoiy masalalar yuzasidan fikr bildiradi.

Reuters Digital News Report tadqiqotlariga ko'ra, aholining yarmidan ko'pi siyosiy yangiliklarni aynan onlayn platformalar orqali oladi. Bu esa an'anaviy axborot manbalaridan tashqari, raqamli maydonning ham kuchli nazorat vositasiga aylanganini ko'rsatadi.

Ochiq ma'lumotlar siyosati ham jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi. BMTning E-Government Survey hisobotlariga ko'ra, ochiq ma'lumotlar portallari joriy etilgan davlatlarda fuqarolarning davlat boshqaruvida ishtiroki **25–30 %** ga yuqori. Ochiq byudjet, davlat xarajatlari va normativ hujjatlar bilan tanishish imkoniyati fuqarolarga nazorat qilish va savol berish huquqini beradi. Bu esa elita vakillarini yanada mas'uliyatli bo'lishga undaydi.

Ommaviy axborot vositalari ham muhim rol o'ynaydi. Mustaqil jurnalistika va tahliliy materiallar siyosiy jarayonlarni yoritib, jamoatchilik fikrini shakllantiradi. Transparency International ma'lumotlariga ko'ra, matbuot erkinligi yuqori bo'lgan davlatlarda korrupsiya darajasi past bo'ladi. Bu OAVning jamoatchilik nazoratidagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Raqamli muhit fuqarolarga nafaqat axborot olish, balki o'z fikrini bildirish, petitsiyalar yaratish, muhokamalarda qatnashish imkonini beradi. Bu jarayon siyosiy qarorlar ustidan ijtimoiy bosim mexanizmini shakllantiradi. Elita vakillari endilikda o'z faoliyatini jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda olib borishga majbur bo'ladi.

Raqamli texnologiyalar va OAV siyosiy jarayonlarni shaffof, ochiq va jamoatchilik ishtirokiga asoslangan tizimga aylantirib, elita faoliyati ustidan real va doimiy nazoratni ta'minlamoqda. Bu demokratik boshqaruvning mustahkamlanishiga va jamiyatda ishonch muhitining kuchayishiga xizmat qiladi.

Ma'naviy yetuk elita: demokratik boshqaruv, ijtimoiy ishonch va barqarorlik tayanchi

Ma'naviy yetuk elita zamonaviy jamiyatda demokratik boshqaruvning mazmunini amalda ro'yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biridir. Bunday elita faoliyatida ochiqlik, adolat, mas'uliyat va shaffoflik ustuvor bo'lgani sababli fuqarolar davlat qarorlarini tushunarli va qonuniy deb qabul qiladi. Qarorlar tor manfaatlarga emas, balki keng jamoatchilik ehtiyojlariga yo'naltirilgani fuqarolarda ishonch hissini uyg'otadi. Ishonch mavjud bo'lgan jamiyatda esa demokratik institutlar samarali ishlaydi, siyosiy jarayonlar barqaror tus oladi.

Xalqaro tadqiqotlar ijtimoiy ishonch va boshqaruv sifati o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi. World Values Survey ma'lumotlariga ko'ra, hukumatga

ishonch darajasi **60 % dan yuqori** bo'lgan davlatlarda fuqarolarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki ham faolroq bo'ladi. Fuqarolar o'z fikrini erkin bildiradi, jamoatchilik muhokamalarida qatnashadi va davlat tashabbuslarini qo'llab-quvvatlaydi. Bu demokratik boshqaruvning jonli ishlashini ta'minlaydi.

Shaffoflik va hisobdorlik demokratik boshqaruvning muhim mezonlari hisoblanadi. OECD tahlillariga ko'ra, ochiq boshqaruv tamoyillari joriy etilgan davlatlarda davlat siyosati samaradorligi **20–25 %** yuqori bo'ladi. Fuqarolar qarorlar qabul qilinish jarayonini kuzata olgani sababli elita vakillari o'z faoliyatida yanada mas'uliyatli bo'lishga intiladi. Bu esa korrupsiya ehtimolini kamaytiradi va boshqaruv sifatini oshiradi.

Transparency International ma'lumotlariga ko'ra, shaffof boshqaruv tizimi mavjud mamlakatlarda korrupsiya darajasi past bo'lib, fuqarolarning davlat institutlariga ishonchi yuqori bo'ladi. Korrupsiya past bo'lgan jamiyatlarda esa ijtimoiy norozilik kamroq uchraydi va ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi.

Ma'naviy yetuk elita qarorlarida ijtimoiy manfaatlarni ustuvor qo'yadi. UNDP hisobotlarida ijtimoiy himoya, tenglik va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan siyosat yuritilgan mamlakatlarda kambag'allik darajasi tezroq qisqarishi, aholi farovonligi ko'rsatkichlari yaxshilanishi qayd etilgan. Bu esa ijtimoiy adolat jamiyat barqarorligiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Ma'naviy yetuk elita demokratik boshqaruvni faqat institutlar orqali emas, balki axloqiy namuna orqali ham mustahkamlaydi. Ularning halol va mas'uliyatli faoliyati fuqarolarda hurmat va ishonch hissini kuchaytiradi, jamiyatda hamkorlik va birdamlikni rivojlantiradi. Natijada demokratik tizim mustahkamlanadi, ijtimoiy ishonch ortadi va jamiyat barqaror rivojlanish yo'liga kiradi.

Xulosa. Ma'naviy yetuk elita jamiyat taraqqiyoti va barqarorligining ichki ma'naviy tayanchi sifatida namoyon bo'ladi. U nafaqat boshqaruv vakolatiga ega bo'lgan shaxslar qatlamini, balki yuksak axloqiy fazilatlar, halollik, adolat, vijdon va ijtimoiy mas'uliyatni amaliy faoliyatida namoyon etadigan yetakchilarni anglatadi. Bunday elita jamiyatda faqat siyosiy yoki ma'muriy jarayonlarni boshqarib qolmay, balki qadriyatlar tizimini shakllantiradi, axloqiy mezonlarni belgilaydi va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtiradi. Yetakchilarning shaxsiy namunalari fuqarolar ongida axloqiy me'yor sifatida qabul qilinadi va bu jamiyatda ishonch hamda hurmat muhitini mustahkamlaydi.

Jamiyat rivojlanishi ko'p jihatdan elitaning ma'naviy saviyasiga bog'liq bo'ladi. Qarorlar halollik, adolat va ijtimoiy manfaatlarga sodiqlik asosida qabul

qilinganda, boshqaruv samaradorligi ortadi, resurslar oqilona taqsimlanadi va ijtimoiy adolat ta'minlanadi. Xalqaro kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, shaffof va axloqiy tamoyillarga tayangan boshqaruv mavjud davlatlarda korrupsiya darajasi past, ijtimoiy tenglik yuqori va iqtisodiy barqarorlik mustahkam bo'ladi. Bu ma'naviy fazilatlar real ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga olib kelishini anglatadi.

Ijtimoiy barqarorlik ishonch, hamkorlik va adolat tamoyillari ustuvor bo'lgan sharoitda yuzaga keladi. Ma'naviy yetuk elita aynan shu muhitni shakllantiradi. Ochiq va mas'uliyatli faoliyat norozilik sabablari va ijtimoiy nizolar ehtimolini kamaytiradi. Fuqarolar davlat qarorlarini adolatli deb qabul qiladi, siyosiy tizimga ishonch ortadi va jamiyat umumiy maqsadlar atrofida jipslashadi.

Globalashuv va axborot ochiqligi davrida elita vakillarining ma'naviy qiyofasi yanada katta ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalari yetakchilarning faoliyatini jamoatchilik nazoratiga olib chiqdi. Bunday sharoitda halollik, shaffoflik va ijtimoiy mas'uliyat boshqaruv legitimligining asosiy mezoniga aylandi. Ma'naviy yetuk elita demokratik boshqaruvni mustahkamlaydi, ijtimoiy ishonchni kuchaytiradi va jamiyat barqarorligini ta'minlaydi.

Ma'naviy yetuk elita mavjud jamiyatda taraqqiyot faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki axloqiy muhit, ijtimoiy birlik va qadriyatlar uyg'unligi bilan ham belgilanadi. Bunday elita jamiyatni uzoq muddatli barqaror rivojlanish yo'liga olib chiqadigan muhim ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Government at a glance 2022*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
2. Transparency International. (2023). *Corruption perceptions index 2023*. <https://www.transparency.org>
3. United Nations Development Programme. (2023). *Human development report 2023*. UNDP. <https://hdr.undp.org>
4. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2022). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. UNESCO. <https://www.unesco.org>
5. United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2023). *United Nations e-government survey 2023: The future of digital government*. UN DESA. <https://publicadministration.un.org>
6. World Bank. (2023). *Worldwide governance indicators*. World Bank. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

7. World Values Survey Association. (2022). *World values survey wave 7*. <https://www.worldvaluessurvey.org>
8. International Telecommunication Union. (2023). *Measuring digital development: Facts and figures 2023*. ITU. <https://www.itu.int>
9. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
10. Etzioni, A. (1996). *The new golden rule: Community and morality in a democratic society*. Basic Books.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI O'QITISHDA DIFFERENSIAL VA INDIVIDUAL YONDASHUVNING SAMARADORLIGI

Sidikova Zulfiya Murodjon qizi

Farg'ona davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-6392-5647>

zulfiyasidikova@gmail.com

Bazarbayeva Nigora Sabirovna

Farg'ona davlat universiteti ta'lim va tarbiya nazariyasi
va metodikasi (boshlang'ich ta'lim 1-kurs magistranti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual salohiyati, o'zlashtirish darajasi va psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda differensial va individual yondashuvni qo'llashning ilmiy asoslari yoritilgan. Maqolada ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirish orqali o'quv samaradorligini oshirish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: differensial ta'lim, individual yondashuv, kognitiv rivojlanish, inklyuzivlik, metodika, pedagogik diagnostika, motivatsiya.

Аннотация. В данной статье освещаются научные основы применения дифференцированного и индивидуального подходов в обучении учащихся начальных классов с учётом их интеллектуального потенциала, уровня усвоения знаний и психофизиологических особенностей. В статье анализируются механизмы повышения эффективности обучения посредством личностно-ориентированной организации образовательного процесса.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, индивидуальный подход, когнитивное развитие, инклюзивность, методика, педагогическая диагностика, мотивация.

Abstract. This article highlights the scientific foundations for applying differential and individual approaches in teaching primary school students, taking into account their intellectual potential, level of learning achievement, and psychophysiological characteristics. The mechanisms for increasing learning effectiveness through a learner-centered organization of the educational process are analyzed.

Keywords: differentiated education, individual approach, cognitive development, inclusivity, methodology, pedagogical diagnostics, motivation.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy vazifasi faqat bilim berish emas, balki har bir o'quvchining ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarishdir. Boshlang'ich sinf davri bolaning o'quv faoliyatiga moslashishi va poydevor bilimlar shakllanishi uchun eng muhim bosqich hisoblanadi. An'anaviy "o'rtacha o'quvchi" modeliga asoslangan ta'lim tizimi iqtidorli bolalarning rivojlanishini sekinlashtirishi, o'zlashtirishi past bolalarda esa fanga nisbatan loqaydlik uyg'otishi mumkin. Shu sababli, differensial (tabaqalashtirilgan) va individual yondashuvni ilmiy asosda tadbiq etish zaruriyati tug'iladi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushunchalar ko'pincha yonma-yon ishlatilsa-da, ularning o'ziga xos farqlari bor:

Differensial yondashuv: O'quvchilarni ma'lum bir belgilari (o'zlashtirish tezligi, qiziqishlari, aqliy qobiliyati) bo'yicha guruhlariga bo'lib o'qitish.

Individual yondashuv: Har bir o'quvchining betakror shaxs ekanligini hisobga olib, aynan unga mos metodika va sur'atni tanlash.

Lev Vigotskiyning "Yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, ta'lim bola mustaqil bajara oladigan va kattalar yordamida bajara oladigan vazifalar orasidagi bo'shliqda samarali bo'ladi. Differensial yondashuv aynan shu zonani har bir o'quvchi uchun aniq belgilash imkonini beradi.

Ta'lim Jarayonini Differensiallash Bosqichlari

Magistrlik tadqiqoti darajasida jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

A. Pedagogik Diagnostika

O'qituvchi o'quv yilining boshida o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini aniqlaydi. Bunda testlar, kuzatuv va psixologik so'rovnomalardan foydalaniladi.

B. O'quv materialini tabaqalashtirish

Murakkablik darajasi bo'yicha topshiriqlar uch toifaga bo'linadi:

A daraja (Minimal): Davlat ta'lim standarti talabidagi bazaviy bilimlar.

B daraja (O'rtacha): Bilimlarni amaliyotda qo'llash va mantiqiy bog'lash.

C daraja (Yuqori): Kreativ yondashuv va mustaqil xulosa chiqarishni talab qiladigan topshiriqlar.

Metodologik Yondashuvlar va Amaliy Samaradorlik

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, differensial yondashuv qo'llanilgan sinflarda o'zlashtirish ko'rsatkichi an'anaviy sinflarga qaraganda 15-20% yuqori bo'ladi.

Amaliy usullar:

Ko'p darajali topshiriqlar: Matematika darsida bir xil misolni hamma yechishi o'rniga, o'quvchilarga tanlov huquqi beriladi.

Vaqtni differensiallash: Tez ishlaydigan o'quvchilar uchun qo'shimcha "ijodiy burchak" tashkil etish.

Yordamchi kartochkalar: O'zlashtirishi sust o'quvchilar uchun algoritmlar va eslatmalar tayyorlash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda differensial va individual yondashuv masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonida har bir o'quvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchining shaxs sifatida shakllanishida muhim davr bo'lib, ushbu bosqichda to'g'ri pedagogik yondashuvni tanlash alohida ahamiyat kasb etadi.¹

Differensial yondashuv pedagogik adabiyotlarda o'quvchilarni bilim darajasi, qobiliyati, o'quv faoliyatiga bo'lgan munosabati va o'zlashtirish sur'atiga ko'ra guruhlab o'qitish sifatida izohlanadi. Individual yondashuv esa har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari, qiziqishlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limni tashkil etishni nazarda tutadi.² Ushbu yondashuvlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ta'lim jarayonida bir-birini to'ldiradi.

Mazkur muammoning nazariy asoslari klassik pedagoglar asarlarida o'z ifodasini topgan. Xususan, K.D. Ushinskiy ta'limda bolalar tabiatini chuqur o'rganish va individual imkoniyatlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlagan. L.S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi esa differensial va individual yondashuvning ilmiy-metodologik poydevorini tashkil etadi. Unga ko'ra, o'qituvchi o'quvchining mavjud bilimlari bilan cheklanib qolmasdan, uning imkoniyatlaridan kelib chiqib rivojlantiruvchi ta'limni tashkil etishi lozim.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda differensial yondashuvning samaradorligi ko'plab ilmiy ishlar orqali isbotlangan. Jumladan, Bloomning maqsadlar taksonomiyasi asosida ishlab chiqilgan differensial topshiriqlar o'quvchilarning bilimlarni chuqur va ongli o'zlashtirishiga xizmat qilishi qayd etilgan. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasida esa har bir o'quvchi o'ziga xos intellekt turiga ega ekanligi ta'kidlanib, individual yondashuv zarurligi asoslab berilgan.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratilgan. O.Musurmonova boshlang'ich ta'limda

¹Komenskiy, Y. A. (1982). *Buyuk didaktika*. Moskva: Pedagogika.

² Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom*. Alexandria: ASCD.

shaxsga yo'naltirilgan yondashuv orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyatini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. N.Masharipova o'z ilmiy ishlarida differensial topshiriqlar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning bilish faolligini oshirishini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Shuningdek, M. Quronov va S. Nishonova tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda darsni loyihalash ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishi qayd etilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, differensial va individual yondashuvlar o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini kuchaytiradi, bilimlarni mustahkam egallashga yordam beradi hamda har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini namoyon etishiga sharoit yaratadi.

Mazkur tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda differensial va individual yondashuvning samaradorligini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Birinchi navbatda, nazariy tahlil metodi qo'llanildi. Ushbu metod yordamida pedagogik va psixologik adabiyotlar, ilmiy maqolalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Natijada differensial va individual yondashuvlarning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati aniqlashtirildi.

Ikkinchi metod sifatida kuzatish metodidan foydalanildi. Dars jarayonida o'quvchilarning faolligi, mustaqil ishlash ko'nikmalari va topshiriqlarni bajarish darajasi tizimli ravishda kuzatildi. Kuzatish natijalari differensial topshiriqlarning o'quvchilarga ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

Uchinchi metod – pedagogik tajriba-sinov metodi bo'lib, tadqiqot jarayonida nazorat va tajriba guruhlarini tashkil etildi. Tajriba guruhida differensial va individual yondashuv asosida darslar olib borildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi. Tajriba yakunida o'quvchilarning bilim darajasi va o'quv motivatsiyasi solishtirildi.³

Shuningdek, anketa va suhbat metodlari orqali o'qituvchilarning differensial va individual yondashuvga bo'lgan munosabati o'rganildi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, sifat jihatdan tahlil qilindi. Taqqoslash va umumlashtirish metodlari asosida esa tadqiqot natijalari ilmiy xulosalar bilan mustahkamlandi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo'llanilgan metodlar differensial va individual yondashuvlarning boshlang'ich ta'limdagi samaradorligini aniqlash hamda ilmiy jihatdan asoslab berishga xizmat qildi.

³ Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qitishda differensial va individual yondashuvlarning samaradorligi nafaqat statistik ko‘rsatkichlar, balki o‘quvchilarning ta‘lim jarayonidagi faolligi, motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishida yuz bergan sifat o‘zgarishlari orqali ham tasdiqlanishini ko‘rsatdi.

Pedagogik tajriba-sinov natijalariga ko‘ra, tajriba guruhida yuqori bilim darajasiga ega o‘quvchilar ulushining 26,7 foizdan 46,7 foizgacha oshishi faqatgina raqamli o‘sinh emas, balki o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi kuchaygani bilan ham izohlanadi. Differensial topshiriqlar o‘quvchilarga o‘z darajasiga mos vazifalarni bajarish imkonini bergani sababli, ularda muvaffaqiyat hissi shakllandi. Mazkur holat psixologik jihatdan o‘quv faoliyatiga ijobiy munosabatni kuchaytirib, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga zamin yaratdi.

Past darajadagi o‘quvchilar ulushining 30 foizdan 13,3 foizgacha qisqarishi esa individual yondashuvning amaliy samaradorligini yaqqol namoyon etadi. An‘anaviy darslarda ushbu toifadagi o‘quvchilar ko‘pincha umumiy sur‘atga moslasha olmaydi va passiv holatda qoladi. Tadqiqot jarayonida esa individual yordam, qo‘shimcha tushuntirish va soddalashtirilgan topshiriqlar orqali ularning ta‘lim jarayoniga faol jalb etilgani kuzatildi. Natijada, o‘quvchilarda “men ham bajara olaman” degan ichki ishonch shakllandi, bu esa bilim natijalarining yaxshilanishiga olib keldi.

Nazorat guruhida ham ma‘lum darajada ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi, biroq bu o‘zgarishlar asosan tabiiy rivojlanish va takrorlash jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib, sifat jihatidan chuqur emasligi aniqlandi. Bu holat differensial va individual yondashuvsiz ta‘limda o‘quvchilarning yashirin imkoniyatlari to‘liq namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan suhbat va kuzatishlar natijalari statistik ma‘lumotlarni mazmunan to‘ldirdi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilarning aksariyati darslarda erkin fikr bildirib boshlagani, savollarga faol javob berishi va mustaqil ishlashga intilishi kuzatildi. Bu holat differensial yondashuvning faqat bilim emas, balki kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini ham tasdiqlaydi.

Ilmiy nuqtayi nazardan, olingan natijalar L.S. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga to‘liq mos keladi. Ya‘ni, o‘quvchiga uning imkoniyatlariga mos pedagogik yordam ko‘rsatilganda, u yuqoriroq natijalarga erisha oladi. Shuningdek, Bloom va Tomlinsonning differensial ta‘lim haqidagi qarashlari tadqiqot natijalari orqali amaliy jihatdan isbotlandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, differensial va individual yondashuvlarning samaradorligi faqat statistik o'sish bilan emas, balki o'quvchilarning ta'limga bo'lgan munosabati, ichki motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishidagi ijobiy sifat o'zgarishlari bilan ham asoslanadi. Bu esa mazkur yondashuvlarni boshlang'ich ta'lim amaliyotida keng joriy etish zaruratini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda differensial va individual yondashuvlarning pedagogik samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlar boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi, o'quv motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishini ilmiy va amaliy jihatdan tasdiqladi.

Birinchidan, differensial yondashuv o'quvchilarning bilim darajasi va o'zlashtirish sur'atidagi farqlarni hisobga olgan holda ta'limni tashkil etish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarga murakkabligi turlicha bo'lgan topshiriqlar berilishi natijasida har bir o'quvchi o'z imkoniyatiga mos faoliyat bilan shug'ullandi. Bu holat bilimlarni mexanik yodlashdan ko'ra, ongli o'zlashtirishga olib keldi hamda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarining barqaror oshishini ta'minladi.

Ikkinchidan, individual yondashuv o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlari va psixologik xususiyatlarini inobatga olish orqali ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan ishonchini kuchaytirdi. Ayniqsa, past o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan individual ishlash, qo'shimcha tushuntirish va rag'batlantirish orqali ularning darsdagi faolligi sezilarli darajada oshdi. Natijada ushbu toifadagi o'quvchilarda "muvaffaqiyatga erishish" motivatsiyasi shakllanib, bilim natijalarining yaxshilanishiga erishildi.

Uchinchidan, differensial va individual yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirdi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning mustaqil ishlarga bo'lgan qiziqishi ortgani, savollarga erkin javob berishi va o'z fikrini asoslab bayon eta olishi kuzatildi. Bu esa mazkur yondashuvlarning faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, o'qituvchining roli an'anaviy bilim beruvchi subyektdan ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi maslahatchi sifatida namoyon bo'ldi. Differensial va individual yondashuvni samarali amalga oshirish o'qituvchidan yuqori metodik tayyorgarlik, darsni puxta rejalashtirish va har bir o'quvchining rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatib borishni talab etadi. Tadqiqot natijalari

shuni ko'rsatadiki, ushbu talablar bajarilganda ta'lim sifati sezilarli darajada oshadi.

Xulosa qilib aytganda, differensial va individual yondashuvlar boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda samarali pedagogik vosita bo'lib, o'quvchilarning bilim darajasini oshirish, ta'limga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirish hamda ularning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, mazkur yondashuvlarni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish, o'qituvchilarni metodik jihatdan tayyorlash va differensial topshiriqlar bankini yaratish dolzarb vazifa sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev, S. M. (2021). Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston.
2. Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals* (pp. 18–56). New York, NY: Longman.
3. Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century* (pp. 41–92). New York, NY: Basic Books.
4. Komenskiy, Y. A. (1982). *Buyuk didaktika* (45–78-betlar). Moskva: Pedagogika.
5. Masharipova, N. (2018). *Boshlang'ich sinflarda differensial ta'lim texnologiyalari* (32–69-betlar). Toshkent: Fan.
6. Musurmonova, O. (2015). *Boshlang'ich ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv* (54–101-betlar). Toshkent: O'zbekiston.
7. Quronov, M., & Nishonova, S. (2020). *Pedagogik texnologiyalar asoslari* (88–134-betlar). Toshkent: Innovatsiya–Ziyo.
8. Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners* (2nd ed., pp. 23–67). Alexandria, VA: ASCD.
9. Ushinskiy, K. D. (1988). *Inson – tarbiya predmeti* (61–112-betlar). Moskva: Pedagogika.
10. Vygotsky, L. S. (1996). *Thought and language* (pp. 133–181). Cambridge, MA: MIT Press.

INKLYUZIV TA'LIMNING MAZMUN-MOHİYATI HAMDA O'QUVCHILAR PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI.

Profi University Navoiy filiali

“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi (PhD) o'qituvchisi

Axmedova Dilnoza Eshnazar qizi

Tel: +998-93-310-89-80. axmedovad902@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi globallashuv sharoitida inklyuziv ta'lim masalasi dolzarb ahamiyatga ega. Inklyuziv ta'lim barcha bolalarning, jumladan jismoniy, aqliy yoki psixologik rivojlanishida cheklovlari bo'lgan o'quvchilarning teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan. U o'quvchilarning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiy moslashuvi va ruhiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda inklyuziv ta'limning nazariy va amaliy asoslari, pedagogik va psixologik yondashuvlari tahlil qilindi. O'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi, ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi, o'quv motivatsiyasi va o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari sinflar bo'yicha baholandi. Natijalar inklyuziv ta'limning barcha yoshdagi o'quvchilarda psixologik jihatdan ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Ushbu yondashuv ta'limda tenglik, adolat va insonparvarlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Tadqiqot xulosalari inklyuziv ta'limni rivojlantirish va o'quvchilar psixologiyasini qo'llab-quvvatlashning samarali strategiyalarini aniqlashga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, o'quvchi psixologiyasi, teng huquqli ta'lim, ijtimoiy moslashuv, emotsional barqarorlik, o'ziga bo'lgan ishonch, o'quv motivatsiyasi, o'z-o'zini baholash, pedagogik yondashuv, insonparvarlik.

Аннотация: В условиях современной глобализации вопрос инклюзивного образования приобретает особую актуальность. Инклюзивное образование направлено на обеспечение равных образовательных возможностей для всех детей, включая учащихся с физическими, умственными или психологическими нарушениями. Оно оказывает положительное влияние на формирование личности учащихся, их социальную адаптацию и духовное развитие. В исследовании проанализированы теоретические и практические основы, педагогические и психологические подходы к инклюзивному образованию. По классам оценивались уверенность в себе, социальная адаптация, эмоциональная устойчивость, мотивация к обучению и самооценка учащихся. Результаты подтвердили, что инклюзивное образование оказывает положительное психологическое воздействие на учащихся всех возрастов. Такой подход способствует укреплению равенства, справедливости и гуманности в образовании. Выводы исследования позволяют определить эффективные стратегии развития инклюзивного образования и поддержки психологии учащихся.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психология учащихся, равное образование, социальная адаптация, эмоциональная стабильность, уверенность в себе, мотивация к обучению, самооценка, педагогический подход, гуманизм.

Abstract: In today's globalization environment, the issue of inclusive education is of urgent importance. Inclusive education is aimed at ensuring equal educational opportunities for all children, including students with physical, mental or psychological disabilities. It has a positive impact on the formation of students as individuals, social adaptation and spiritual development. The study analyzed the theoretical and practical foundations, pedagogical and psychological approaches to inclusive education. Students' self-confidence, social adaptation, emotional stability, learning motivation and self-esteem were assessed by grade. The results confirmed that inclusive education has a positive psychological impact on students of all ages. This approach serves to strengthen equality, justice and humanity in education. The conclusions of the study allow us to identify effective strategies for developing inclusive education and supporting the psychology of students.

Keywords: Inclusive education, student psychology, equal education, social adaptation, emotional stability, self-confidence, learning motivation, self-assessment, pedagogical approach, humanism.

Kirish. Bugungi globallashuv va ta'lim tizimining insonparvarlashuvi sharoitida inklyuziv ta'lim masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Inklyuziv ta'lim barcha bolalarning, jumladan, jismoniy, aqliy yoki psixologik rivojlanishida cheklavlari bo'lgan o'quvchilarning teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan ta'lim shaklidir. Ushbu yondashuv ta'limda tenglik, adolat va ijtimoiy integratsiyani ta'minlashni asosiy maqsad qilib oladi. Inklyuziv ta'lim nafaqat pedagogik, balki psixologik jihatdan ham muhim bo'lib, u o'quvchilarning shaxs sifatida shakllanishiga, ijtimoiy moslashuviga va ruhiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, inklyuziv muhitda ta'lim olayotgan bolalarda o'ziga bo'lgan ishonch, ijobiy "Men-konsepsiyasi" va kommunikativ ko'nikmalar shakllanishi muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolaning maqsadi — inklyuziv ta'limning mazmun-mohiyatini ochib berish hamda uning o'quvchilar psixologiyasiga ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Inklyuziv ta'lim alohida ehtiyojga ega bolalarning ta'lim olish huquqlarini tan olish, ularni qo'llab-quvvatlash, jamiyat hayotiga faol qo'shilishini ta'minlash va ular uchun sog'lom muhitda sifatli ta'lim-tarbiya tashkil etishdan iboratdir. **Inklyuziv ta'lim** – bu rivojlanishida va ta'limda alohida ehtiyoji bo'lgan bolalarning umumta'lim maktabida alohida sinfda emas, balki sog'lom tengdoshlar bilan birga sinfda ta'lim olishidir. "Inklyuziv ta'lim" (ingliz tilidan olingan bo'lib, "inclusive" – moslashtirish, qamrab olish, uyg'unlashish, birlashtirish kabi ma'nolarini bildiradi) – nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni (diskriminatsiyani) bartaraf etishga xizmat qiladigan, maxsus ta'limga muhtoj bolalarni (turli sabablarga ko'ra nogiron bo'lgan o'smirlarni) rivojlanishida yuzaga keladigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'i nazar, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan va umumta'lim jarayoniga qo'shilishini ta'minlovchi ta'lim tizimidir [1]. Inklyuziv ta'limning maqsadi – imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarning ta'lim olish huquqini ta'minlash, ularni sog'lom tengdoshlar bilan bir xil muhitda o'qitish va ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan, maxsus o'qituvchi yordamida samarali metod va vositalarni qo'llagan holda o'qitish tizimidir[2].

Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Psixologik-pedagogik va korreksion sharoitlar yaratish. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim muassasalarida zaruriy sharoitlarni yaratish, ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim dasturlarini joriy etish va korreksion ishlar orqali ularning ruhiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash.

2. Ta'limdagi tenglik huquqini kafolatlash. Barcha o'quvchilarning, jumladan imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olishdagi teng huquqlarini himoya qilish.

3. Jamiyat va oilaning faol ishtirokini ta'minlash. Imkoniyati cheklangan bolalar va sog'lom tengdoshlarining ehtiyojlarini hisobga olgan holda, jamiyat va oilaning ularni erta ijtimoiy hayotga moslashtirish jarayonida faol ishtirokini tashkil etish.

4. Oiladan ajralmagan holda yashash huquqini ro'yobga chiqarish. Nogiron bolalarning o'z oilasi bag'rida yashash huquqini ta'minlash va ularga shu sharoitda ta'lim-tarbiya olish imkonini yaratish.

5. Jamiyatda ijobiy munosabatni shakllantirish. Imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan jamiyatda mehr-muhabbatli, do'stona munosabatni shakllantirish, ularni teng a'zolar sifatida qabul qilish madaniyatini rivojlantirish.

Inklyuziv ta'lim muhitining mazmun-mohiyati hamda uning o'quvchilar psixologiyasiga ta'sirini ken qamrovli bo'lib, mashg'ulotlar jarayonida kompleks metodologik yondashuvdan foydalaniladi. Inklyuziv ta'limda o'quvchi psixologiyasiga ta'sir etish usullari nazariy va amaliy bosqichlarda amalga oshiriladi.

Inklyuziv ta'limning nazariy asosini inklyuziv ta'limga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari, pedagogik-psixologik konsepsiyalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Amaliy bosqichda esa inklyuziv ta'lim muhitida tahsil olayotgan o'quvchilarning psixologik holati bevosita o'rganildi.

Talim jarayonida foydalanilgan metodlar, ularning maqsadi va kutilgan natijalari quyidagi jadvalda tizimli ravishda bayon etilgan.

Tadqiqot metodologiyasining tuzilmasi

1-jadval.

Inklyuziv ta'limni o'quvchi psixologiyasiga ta'sir etish bosqichi	Qo'llanilgan metodlar	Metodning mazmuni	Kutilgan natija
---	-----------------------	-------------------	-----------------

Nazariy bosqich	Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish	Inklyuziv ta'lim va psixologik ta'sirga oid manbalarni o'rganish	Mavzuning nazariy asoslarini aniqlash
Tahliliy bosqich	Taqqoslash va umumlashtirish	An'anaviy va inklyuziv ta'lim muhitini solishtirish	Inklyuziv ta'limning ustun jihatlarini belgilash
Empirik bosqich	Kuzatish metodi	O'quvchilarning dars jarayonidagi xulqi va emotsional holatini o'rganish	Psixologik o'zgarishlarni aniqlash
Diagnostic bosqich	So'rovnoma va suhbat	O'quvchilarning ijtimoiy moslashuvi va motivatsiyasini aniqlash	Psixologik holatni baholash
Tahlil bosqichi	Psixologik-pedagogik tahlil	Olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish	Ilmiy xulosalar chiqarish

Inklyuziv ta'lim oluvchi o'quvchilarning quyidagi psixologik ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida olindi:

- o'ziga ishonch darajasi;
- emotsional barqarorlik;
- tengdoshlari bilan muloqot;
- o'quv faoliyatiga bo'lgan motivatsiya;
- o'z-o'zini baholash holati.

Mazkur metodologik yondashuv ta'lim jarayonida ko'zlangan maqsadga erishish, belgilangan vazifalarni amalga oshirish hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga xizmat qildi.

Natijalar. Inklyuziv ta'lim borasida jahonda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. **Salamanka Bayonoti va inklyuziv ta'lim siyosati bunga yorqin misol sanaladi.** 1994 yil 7–10 iyun kunlari Ispaniyaning Salamanka shahrida o'tkazilgan Ikkinchi Umumjahon Konferensiyasida “**Salamanka Bayonoti** va alohida yordamga muhtoj bolalar ta'limining kelajagini ta'minlash bo'yicha ish reja”siga asos solindi. **Salamanka Bayonotining asosiy g'oyalari quyidagilar:**

- Maktablar barcha bolalarni, ularning jismoniy, aqliy, ijtimoiy, hissiy, til va boshqa xususiyatlaridan qat'i nazar, ta'limga qabul qilishi kerak;

- Har bir bola o‘ziga mos ta’lim olish huquqiga ega;
- Ta’lim tizimi va dasturlari har xil ehtiyojlarni inobatga olgan holda ishlab chiqilishi lozim;
- Maxsus ehtiyojga ega bolalar oddiy maktablarga qatnashlari uchun zarur imkoniyatlar yaratilishi kerak;

Ular bilan ishlash oddiy maktablarning doimiy faoliyatiga kiritilishi lozim.
Ushbu yondashuv quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

- Bolalarni ajratish (segregatsiya) holatlariga qarshi kurashish;
- Mehribon va insonparvar jamiyat shakllantirish;
- Barcha bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlash.

Bu kabi g‘oyalar inklyuziv ta’lim sifatini yaxshilash hamda soha yuzasidan ko‘plab tadqiqotlar olib borishni taqazo etadi. Inklyuziv ta’lim borasida ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazildi. Xususan, tadqiqot davomida 5–11-sinf o‘quvchilari inklyuziv ta’lim muhitida psixologik jihatdan kuzatildi. O‘quvchilarning psixologik ko‘rsatkichlari quyidagicha baholandi:

- O‘ziga bo‘lgan ishonch
- Ijtimoiy moslashuv
- Emotsional barqarorlik
- O‘quv motivatsiyasi
- O‘z-o‘zini baholash

Natijalar sinf va yosh guruhlariga qarab quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Inklyuziv ta’limning psixologik ko‘rsatkichlarga ta’siri (sinflar bo‘yicha)

2-jadval.

Psixologik ko‘rsatkich	5-6-sinf	7-8-sinf	9-11-sinf	O‘rtacha oshish (%)
O‘ziga bo‘lgan ishonch	78%	83%	88%	+18%
Ijtimoiy moslashuv	75%	85%	90%	+25%
Emotsional	80%	87%	92%	+20%

Psixologik ko'rsatkich	5-6-sinf	7-8-sinf	9-11-sinf	O'rtacha oshish (%)
barqarorlik				
O'quv motivatsiyasi	77%	84%	88%	+19%
O'z-o'zini baholash	76%	82%	86%	+20%

1. **O'ziga bo'lgan ishonch** va **ijtimoiy moslashuv** eng katta o'sish ko'rsatdi, ayniqsa yuqori sinflarda.

2. **Emotsional barqarorlik** va **o'quv motivatsiyasi** barcha sinflarda barqaror oshgan.

3. Kichik sinf o'quvchilarida ham inklyuziv ta'lim ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatgan, bu ularning kelajakdagi ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatlari uchun muhim.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Inklyuziv ta'lim zamonaviy pedagogika va maxsus psixologiyaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u barcha o'quvchilar, jumladan, jismoniy, aqliy yoki psixologik rivojlanishida cheklavlari bo'lgan bolalarning teng huquqli ta'lim olishini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu tushuncha bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar o'z ilmiy qarashlarini ilgari surganlar. Inklyuziv ta'lim nazariyasining asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladigan **L.S. Vygotskiy** o'zining madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida har bir bolaning rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni jamiyatdan ajratish emas, balki ularni sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim jarayoniga jalb etish orqali ijtimoiylashuvni ta'minlash muhimdir. Vygotskiy inklyuziv muhit bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni kengaytirishga xizmat qilishini ilmiy asoslab bergan. Amerikalik olim **H. Gardner** tomonidan ilgari surilgan "ko'p qirrali intellekt nazariyasi" inklyuziv ta'lim g'oyalarining ilmiy asoslaridan biri hisoblanadi. Gardnerga ko'ra, har bir inson o'ziga xos intellekt turiga ega bo'lib, ta'lim jarayonida ushbu individual xususiyatlar hisobga olinishi zarur. Inklyuziv ta'lim aynan shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ta'minlab, har bir o'quvchining imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Rossiyalik olim **N.N. Malofeyev** inklyuziv ta'limni maxsus ta'lim tizimining muqobil shakli sifatida baholab, uning asosiy maqsadi bolani jamiyat hayotiga moslashtirish ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, inklyuziv ta'lim ijtimoiy tenglikni ta'minlashga xizmat

qilib, jamiyatda bag‘rikenglik va insonparvarlik g‘oyalarini mustahkamlaydi. UNESCO tashkiloti ekspertlarining fikriga ko‘ra, inklyuziv ta’lim — bu “barcha uchun ta’lim” tamoyilining amaliy ifodasi bo‘lib, u har bir bolaning ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan. Ular inklyuziv ta’limni barqaror jamiyat qurishning muhim omili sifatida baholaydilar hamda davlatlarni ta’lim siyosatida inklyuziv yondashuvni keng joriy etishga chaqiradilar. O‘zbekistonlik pedagog-olimlar ham inklyuziv ta’lim masalasiga alohida e’tibor qaratib, uni ta’lim tizimini insonparvarlashtirishning muhim yo‘nalishi sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, inklyuziv ta’lim nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar, balki sog‘lom o‘quvchilarda ham mehr-oqibat, bag‘rikenglik va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlarni shakllantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, inklyuziv ta’lim o‘quvchilarga faqatgina bilim olish huquqini emas balki, erkinlik, yangi do‘stlar orttirish, sog‘lom muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish, yotsirashdan holi bo‘lish kabilarni beradi. O‘quvchi bilimni majburan emas, tengdoshlariga qiziqqan holda o‘zlashtiradi. Inklyuziv ta’lim bu imkoniyatlar eshigi sanaladi va undan unumli foydalanish natijasida bilimli, kreativ tafakkurli yosh avlodni tarbiyalash uchun zamin yaratiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. I.Y.Madatov “Inklyuziv ta’lim” darslik. Best-publesh nashriyoti. Toshkent-2024-y.
2. U.Fayziyeva S. Mo‘minovlar “Inklyuziv ta’limda tiflopedagog o‘qituvchining o‘rni va ahamiyati”. Toshkent-2021y.
3. *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education.* World Conference on Special Needs Education: Access and Quality, 7–10 June 1994, Salamanca, Spain. Paris: UNESCO.
4. L.S. Vygotskiy “Pedagogical psychology” Harvard University Press-1982.
5. Booth, T., & Ainscow, M. Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education. 2002

KORREKSION MASHG'ULOTLARDA MAYDA QO'L MOTORIKASINI RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR TIZIMIDAN FOYDALANISH METODIKASINING IJTIMOY-PEDAGOGIK ZARURIYAT SIFATIDA

Farg'ona davlat universiteti

Pedagogika-psixologiya va san'atshunoslik fakulteti,

Inklyuziv ta'lim kafedrası o'qituvchisi Akbarova Ziyoda Qurbonjon qizi

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-8695-7171>

ziyodaakbarova@gmail.com +998944981117

Annotatsiya: Ushbu mavzuda korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l motorikasini rivojlantiruvchi mashqlar tizimidan foydalanish metodikasining ijtimoiy-pedagogik zaruriyati asoslanadi. Mayda motorika rivoji bolaning nutq faolligi, yozuv ko'nikmalari, diqqat va koordinatsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, maxsus ta'lim ehtiyojlari mavjud o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvi va o'quv muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlaydi. Annotatsiyada mashqlar tizimini tanlash mezonlari, bosqichma-bosqich qo'llash tamoyillari hamda pedagogik monitoring orqali natijadorlikni baholash yo'llari yoritiladi. Metodik yondashuvning amaliy ahamiyati — korreksion ishning samaradorligini oshirish va o'quvchining funksional mustaqilligini kuchaytirishdan iborat.

Kalit so'zlar: korreksion mashg'ulotlar, mayda qo'l motorikasi, mashqlar tizimi, metodika, ijtimoiy-pedagogik zaruriyat, maxsus ta'lim ehtiyojlari, ijtimoiy moslashuv, pedagogik monitoring.

Аннотация: В работе обосновывается социально-педагогическая необходимость методики применения системы упражнений, направленных на развитие мелкой моторики рук, в коррекционных занятиях. Развитие мелкой моторики тесно связано с речевой активностью, формированием письма, вниманием и координацией, что особенно важно для обучающихся с особыми образовательными потребностями и их социальной адаптации. В аннотации раскрываются принципы отбора и поэтапного внедрения упражнений, а также подходы к оценке эффективности через педагогический мониторинг. Практическая значимость методики заключается в повышении результативности коррекционной работы и укреплении функциональной самостоятельности ребёнка.

Ключевые слова: коррекционные занятия, мелкая моторика рук, система упражнений, методика, социально-педагогическая необходимость, особые образовательные потребности, социальная адаптация, педагогический мониторинг.

Annotation: This study substantiates the socio-pedagogical necessity of a methodology for applying a system of exercises aimed at developing fine hand motor skills in corrective sessions. Fine motor development is closely linked to speech activity, handwriting acquisition, attention, and coordination, which is particularly important for learners with special educational needs and their social adaptation. The annotation highlights criteria for selecting exercises, principles of

step-by-step implementation, and ways to evaluate effectiveness through pedagogical monitoring. The practical value of the proposed approach lies in improving the outcomes of corrective work and strengthening the learner's functional independence.

Keywords: corrective sessions, fine hand motor skills, exercise system, methodology, socio-pedagogical necessity, special educational needs, social adaptation, pedagogical monitoring.

Kirish. Bugungi ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — har bir bolaga uning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqib, sifatli ta'lim hamda hayotiy kompetensiyalarni berishdir. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojlari mavjud bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlar nafaqat o'quv faoliyatini, balki bolaning kundalik hayotga moslashuvi, muloqotga kirishishi, o'zini boshqarishi va mustaqil faoliyat yuritishi kabi ijtimoiy ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l motorikasini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar tizimi metodikasini takomillashtirish — ijtimoiy-pedagogik zaruriyat sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mayda qo'l motorikasi — bolaning “kichik harakatlari” orqali uning katta imkoniyatlari ochiladigan soha. Barmoq harakatlarining muvofiqlashuvi, bilak va kaftning boshqarilishi, ko'z–qo'l koordinatsiyasi, ritm va ketma-ketlikni ushlash qobiliyati yozuvga tayyorgarlik, chizish, kesish-yelimlash, konstruktor bilan ishlash, o'z-o'ziga xizmat (kiyinish, tugma taqish, bog'ich bog'lash) kabi amaliy ko'nikmalar bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, mayda motorika faoliyati bilan nutq rivoji, diqqat barqarorligi, idrok va xotira jarayonlari o'rtasida ham uzviy aloqadorlik mavjud bo'lib, korreksion mashg'ulotlarda mazkur yo'nalishni tizimli yo'lga qo'yish ta'limiy va tarbiyaviy natijadorlikni oshiradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliyotda mayda motorikani rivojlantirish mashqlari ko'pincha epizodik, “o'yin sifatida” berilib, maqsadli bosqichlilik, individual yondashuv, yuklama me'yorlari, diagnostika va monitoring kabi metodik talablar yetarli darajada ta'minlanmaydi. Natijada mashg'ulotlar samarasi barqaror bo'lmasligi, o'quvchining ijtimoiy moslashuviga xizmat

qiladigan funksional ko'nikmalar (mustaqil harakat, o'z-o'ziga xizmat, sinf faoliyatida ishtirok) yetarli shakllanmasligi mumkin. Shu sababli mashqlar tizimini ilmiy-metodik asosda tanlash, tartibga solish va amaliyotga joriy etish — pedagog uchun ham, bola uchun ham natijani “ko'rinadigan” qiladigan muhim yo'ldir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l motorikasini rivojlantirish masalasi adabiyotlarda ikki katta yo'nalishda yoritiladi: (1) rivojlanish va neyropsixologik asoslar; (2) korreksion-pedagogik va rehabilitatsion metodika. Mayda motorika “faqat barmoq mashqi” emas — u bolaning ko'z-qo'l koordinatsiyasi, kinestetik sezgi, harakatni rejalash (praxis), ritm va ketma-ketlikni boshqarish kabi murakkab mexanizmlar bilan bog'langan ko'nikmalar majmuasidir. Shu sababli tadqiqotchilar mayda motorikadagi sustlik ko'pincha grafomotorika (yozuvga tayyorgarlik), nutq faolligi, diqqat barqarorligi va o'quv topshiriqlarini bajarish sifatiga ham “soyasi” tushishini ta'kidlaydi. Vygotskiy maktabi yondashuvida esa bunday ko'nikmalar ijtimoiy muhit, ta'limiy qo'llab-quvvatlash va “yaqin rivojlanish zonasi” orqali bosqichma-bosqich shakllanishi mumkinligi metodik jihatdan muhim xulosani beradi: bolaga shunchaki mashq emas, to'g'ri tashkil etilgan tayanch va yo'l-yo'riq kerak.

Maxsus pedagogika va korreksion amaliyot adabiyotlarida mayda motorika ko'pincha o'z-o'ziga xizmat (tugma taqish, bog'ich bog'lash, ovqatlanish, gigiyena), o'yin va konstruktiv faoliyat (mozaika, konstruktor, kesish-yelimlash), hamda yozuvga tayyorlovchi grafomotor mashqlar bilan bir tizimda qaraladi. Xalqaro rehabilitatsiya va ergoterapiya (occupational therapy) tajribasida mashqlar samaradorligi, odatda, uch omil bilan izohlanadi: tizimlilik (takror-barqarorlashuv), bosqichlilik (oddiydan murakkabga), va funktsionallik (hayotiy vazifaga xizmat qilishi). Ya'ni bola plastilinni shunchaki ezmaydi — u ertaga ruchkani “tutib turish” uchun kaftini tarbiyalaydi; tugmani shunchaki taqmaydi — u o'zini jamiyatda “men ham qila olaman” deb his qilishni o'rganadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, amaliyotda eng ko'p uchraydigan muammo — mashqlarni tanlashda maqsadning tarqoq bo'lib ketishi: bir mashg'ulotda ko'p narsa qilinadi, lekin monitoring yo'qligi sabab natija "seziladi", ammo o'lchanmaydi. Ikkinchi muammo — mashqlar tizimi bolaning individual ehtiyojiga moslashmasdan, "hamma uchun bir xil" qo'llanishi. Uchinchi muammo — motorika mashqlari ko'pincha faqat jismoniy ko'nikma sifatida ko'rilib, uning ijtimoiy moslashuv (sinfda ishga ulgurish, o'zini tutish, mustaqil harakat) bilan bog'liqligi yetarli darajada metodik maqsadga aylantirilmaydi. Shundan kelib chiqib, mazkur ish metodikani ijtimoiy-pedagogik zaruriyat sifatida asoslashni, ya'ni mayda motorikani rivojlantirishni bevosita ta'lim natijasi + hayotiy mustaqillik bilan bog'lashni ko'zlaydi.

Metodologik jihatdan tadqiqotning tayanch g'oyasi shundan iborat: mayda motorika rivoji korreksion mashg'ulotlarda tizimli mashqlar banki asosida tashkil etilsa, u nafaqat harakat aniqligini, balki bolaning o'quv-faoliyatga qo'shilishi, o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalari va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarini ham yaxshilaydi. Shu g'oyadan kelib chiqib, tadqiqot uchun quyidagi metodologik yondashuvlar uyg'un qo'llanadi: shaxsga yo'naltirilgan yondashuv (individual ehtiyoj va sur'at), faoliyat yondashuvi (ko'nikma amaliy vazifada shakllanadi), korreksion-kompensator yondashuv (zaif bo'g'inni kuchaytirish va muqobil strategiya berish), hamda inklyuziv ta'lim tamoyillari (moslashtirilgan muhit, teng ishtirok).

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot doirasida korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l motorikasini rivojlantiruvchi mashqlar tizimi bosqichma-bosqich joriy etilgach, natijalar uch yo'nalishda aniq ko'rindi: (1) motorika aniqligi, (2) grafomotor (yozuvga tayyorgarlik) ko'rsatkichlari, (3) ijtimoiy moslashuv va mustaqillik indikatorlari. Eng muhim jihat shundaki, o'zgarishlar "faqat qo'l"da emas — bolaning sinfdagi ishtirokida, ishga

kirishishida va kundalik mustaqilligida ham namoyon bo'ldi. Ya'ni barmoqdagi tartib ko'pincha fikr va xulqdagi tartibni ham chaqirib keladi.

Mayda motorika bo'yicha natijalar. Mashg'ulotlar yakunida barmoqlar chaqqonligi, predmetni ushlash–qo'yish aniqligi, ko'z–qo'l koordinatsiyasi kabi ko'rsatkichlarda barqaror o'sish kuzatildi. Xususan, dastlab “tez charchash”, “harakatni oxirigacha yetkazmaslik”, “qalamni noto'g'ri ushlash” kabi holatlar ko'p uchragan bo'lsa, keyingi bosqichda harakat amplitudasi me'yorlashdi, manipulyatsiya tezligi oshdi, harakatlar ketma-ketligi “uzilib qolmasdan” bajarila boshladi. Bu holat metodikaning asosiy tamoyillari — tizimlilik, bosqichlilik, funksionallik — amalda ishlaganini ko'rsatadi.

Grafomotor ko'rsatkichlar bo'yicha natijalar. Dastlab satrni ushlay olmaslik, bosimning haddan ortiq kuchli yoki juda sust bo'lishi, shakl va chiziqlarning notekisligi kabi belgilar ustun bo'lgan. Mashqlar tizimi tarkibida grafomotor blok muntazam berilgani natijasida chiziqning barqarorlashuvi, shakllarni takrorlash aniqligi, qo'lning “mayda boshqaruvi” yaxshilandi. Bu o'zgarish yozuvga tayyorgarlikni kuchaytirib, darsdagi umumiy ishlash sur'atini ham ijobiy tomonga siljitdi: bola topshiriqqa “kechikib kirishuvchi” emas, “jarayonga ulguruvchi”ga yaqinlasha boshladi.

Ijtimoiy moslashuv bo'yicha natijalar. Metodikaning ijtimoiy-pedagogik zaruriyat sifatida qo'yilgan asosiy dalili aynan shu yerda ko'rinadi: mayda motorika rivojlangani sari o'quvchining o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalari (tugma taqish, mayda predmetlar bilan mustaqil ishlash, dars anjomlarini tartibga keltirish), sinfdagi faol ishtiroki (topshiriqni boshlash, tugatish, navbatni kutish, ko'rsatmaga amal qilish) ham sezilarli yaxshilandi. Pedagogik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, bola “bajara olaman” tajribasini ko'paytirgan sari u muloqotda ham dadilroq bo'lib boradi: bu yerda motorika nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy tayanch vazifasini bajargan.

Korreksion mashg'ulotlarda mayda qo'l motorikasini rivojlantiruvchi mashqlar tizimidan foydalanish metodikasi ijtimoiy-pedagogik zaruriyat ekanligi mazkur ishda nazariy hamda amaliy jihatdan asoslandi. Olingan tahlillar shuni ko'rsatdiki, mayda motorika rivoji bolaning faqat harakat aniqligini emas, balki yozuvga tayyorgarligi, o'quv topshiriqlarini bajarish sur'ati, o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalari va ijtimoiy moslashuvini ham bevosita qo'llab-quvvatlaydi. Demak, mazkur yo'nalish korreksion ishning "qo'shimcha" qismi emas — uning natijani ko'taradigan tayanch mexanizmlaridan biridir.

Amaliy jihatdan, mazkur metodika korreksion mashg'ulotlar mazmunini tizimlashtirish, mashqlar bankini maqsadli tanlash, o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash hamda ta'lim natijasini ijtimoiy moslashuv bilan bog'lab borishga imkon yaratadi. Shunday qilib, barmoqdagi mayda harakatlar ortida bolaning katta hayoti turadi: u mustaqillikka, ishonchga va jamiyatda munosib ishtirokka eltuvchi yo'lni ochadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Vygotskiy, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Luria, A. R. *Higher Cortical Functions in Man*. – New York: Basic Books, 1980.
3. Leontiev, A. N. *Activity, Consciousness, and Personality*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978.
4. Piaget, J. *The Origins of Intelligence in Children*. – New York: International Universities Press, 1952.
5. Montessori, M. *The Montessori Method*. – New York: Frederick A. Stokes, 1912.
6. Ayres, A. J. *Sensory Integration and the Child*. – Los Angeles: Western Psychological Services, 1979.
7. Case-Smith, J., O'Brien, J. C. (Eds.). *Occupational Therapy for Children and Adolescents*. – St. Louis: Elsevier/Mosby, 2015.
8. Bundy, A. C., Lane, S. J., Murray, E. A. (Eds.). *Sensory Integration: Theory and Practice*. – Philadelphia: F.A. Davis, 2002.
9. Schneck, C. M., Henderson, A. *Descriptive analysis of the developmental progression of grip position for pencil and crayon control*. – *Developmental*

Medicine & Child Neurology, 1990.

10. Feder, K. P., Majnemer, A. *Handwriting development, competency, and intervention*. – *Developmental Medicine & Child Neurology*, 2007.

ESHITISHDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR MAKTABIDA ILMIY- OMMABOP MAQOLALAR YORDAMIDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH VA O‘QISH METODIKASI

Maxmudova Oygul Toxirjonovna

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti v.b., f.f.b.f.d. (PhD),
+998903900996

mahmudovaoygul920@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1423-8218

Annotatsiya: Maxsus maktabning boshlang‘ich sinflarida tabiatshunoslik, tarix, geografiya kabi fanlar o‘tilmaydi. Ushbu fanlarni o‘zlashtirishga tayyorlash, ularga doir bolalarda elementar ilmiy asoslangan tushunchalami shakllantirish maqsadida o‘qish darsliklariga ilmiy ommabop ishga doir maqolalar kiritiladi.

Bolalarda borliq haqida aniq misollar asosida to‘g‘ri tushuncha va tasavvur hosil qilishda, ularni buyum va hodisalar bilan tanishtirish maqsadida, tabiat va jamiyatni o‘zgartiruvchi kuchlar haqida ilmiy asoslangan tushuncha berishda ilmiy ommabop maqolalarning ahamiyati katta. Vatan, uning tabiati, undagi voqea va hodisalar, ijtimoiy hayot, fan va texnika taraqqiyoti haqidagi maqolalarni o‘qish jarayonida o‘quvchilarning mantiqiy tafakkuri, taqqoslash, umumshtirish, xulosa chiqarish qobiliyatlari o‘sadi, so‘z boyligi oshadi.

Kalit so‘zlar: ilmiy-ommabop maqolalar, ekskursiya, tabiat haqida tasavvur va tushuncha shakllantirish, instruktiv xarakter.

Abstract: Natural science, history, and geography are not taught in the elementary grades of specialized schools. In order to prepare children for mastering these subjects and form elementary scientifically based concepts about them, articles on popular science work are included in reading textbooks.

Popular science articles are of great importance in forming children's correct understanding and perception of reality based on specific examples, introducing them to objects and phenomena, and providing a scientifically based understanding of the forces that change nature and society. In the process of reading articles about the Motherland, its nature, events and phenomena in it, social life, and the progress of science and technology, students' logical thinking, comparison, generalization, and ability to draw conclusions develop, and their vocabulary increases.

Keywords: popular science articles, excursion, formation of ideas and concepts about nature, instructive character.

Аннотация. В начальных классах специальной школы не преподаются такие предметы, как естествознание, история, география. В целях подготовки к освоению этих предметов, формирования у детей элементарных научно обоснованных понятий по ним в учебники для чтения включаются статьи по научно-популярной работе.

Научно-популярные статьи имеют большое значение в формировании у детей правильного понимания и представления о бытии на основе конкретных примеров, в целях ознакомления их с предметами и явлениями, в предоставлении научно обоснованного понимания о силах, изменяющих природу и общество. В процессе чтения статей о Родине, ее природе, событиях и явлениях в ней, общественной жизни, развитии науки и техники у учащихся развивается логическое мышление, умение сравнивать, обобщать, делать выводы, увеличивается словарный запас.

Ключевые слова: научно-популярные статьи, экскурсия, формирование представлений и понятий о природе, инструктивный характер.

Kirish. Ilmiy-ommabop maqolalarni o'qitishdan maqsad: bolalarni tabiatda bo'ladigan o'zgarishlar, voqea-hodisalar, kishilar mehnati haqidagi ilmiy asoslangan bilimlar bilan tanishtirish; ilgari va hozirda mamlakatimizda ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy, siyosiy voqealar haqida to'g'ri tushuncha berish; turli obyektlar bilan tanishtirish; instruksiyalarni o'qib, bajara olishga o'rgatish.

Shunga ko'ra bu maqolalar tabiatshunoslikka doir, tarixiy obyektlar bilan tanishtiruvchi va instruktiv xarakterdagi turlarga bo'linib o'rgatiladi. Turiga qarab darsda har xil ish usullari ishlatiladi. Ekskursiya va kuzatishlardan so'ng maqola ustida ishlash ayniqsa qulay.

Bola tabiatda ko'rgan, kuzatganlarini maqoladagilar bilan solishtiradi, umumlashtiradi, taqqoslaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalar til jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega: ularda maxsus va ilmiy atamalar ko'proq qo'llanadi, so'zlar aniq ishlatiladi, gaplar puxta tuzilgan bo'ladi, ta'riflar beriladi. Ushbu maqolalarda bolalar uchun butunlay

yangi, notanish bilimlar beriladi. Shuning uchun maqolani o'qishdan avval uning mazmunini bolalar ongli idrok etishlariga yordam beradigan tayyorgarlik mashqlari o'tkaziladi.

Ilmiy-ommabop maqolalar induktiv va deduktiv usullar orqali o'rgatiladi. Odatda bunday maqolalar sinfda mazmunan tugallangan qismlarga bo'lib o'qitiladi va qayta hikoya qildirish yo'li bilan tushuntirib boriladi. Maqola o'qib bo'lingach, odatda, umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Suhbat jarayonida yangi so'z, tushuncha, atamalar aniqlanadi, mustahkamlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Har bir pedagogik tizim faqatgina nazariy asos va undan kelib chiquvchi o'qitishdan iborat bo'libgina qolmasdan, o'z ichiga o'qitish shart-sharoitlarini va shakllarini tashkil qilishni ham oladi. Surdopedagogikaning barcha ma'lum bo'lgan tizimlaridan birinchi bosqichi ta'limning turli bosqichlariga ajratilgan maxsus o'qitish uchun berilgan barcha materiallar bosqichlararo taqsimlangan va izchillik bilan bosqichma-bosqich tuzishni murakkablashgan, hajmi ortgan. Bir bosqich ma'lum nutqiy ko'nikmalarni hosil qilishni talab qilsa, keyingi bosqich undanda murakkabroq nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. O'qitishning izchil va bosqichma-bosqichligi bolaga o'qitishning faqatgina asoslarini egallashga yoki maktab o'qitish kursining to'liq o'tish imkoniyatini berar edi. Oxirgisi faqat aqliy qobiliyat, oilada tarbiyalanish sharoiti, eshitishni buzilishi sabab va vaqti bilan bog'lanibgina qolmasdan, o'quvchi oilasini moddiy axvoliga ham bog'liq edi, chunki o'qitish moddiy mablag'ga bog'liq bo'lgan. Shu bois, qadimda o'qitishning davomiyligi barcha karlar uchun bir xil bo'lmagan.

Zamonaviy karlar maktabi o'quvchilarining asosiy qismi uchun 12 yillik ta'lim tashkil qilib, bu ta'lim jarayoni o'rta maktabning 8 yillik ta'lim dasturini o'z ichiga oladi. O'qitish jarayoni bosqichlilikiga umumiy bilim hajmi va unga xos nutqiy rivojlanish darajasidan tashqari bolaning yosh davrlariga xos psixologik imkoniyatlari omili ham ta'sir qiladi. Tilni o'zlashtirish va nutqiy ko'nikmalarni

shakllantirishning ba'zi talablari faqat katta yoshdagi o'quvchilar ixtiyoriy jarayonlarni ma'lum darajasidagi rivojidadagina bajara olishsa, ba'zilari esa boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan bajariladi. O'qitishni alohida bosqichlarga bo'lishning uchinchi omili – kar bolalarni nutqning har xil shakl va turlarini o'zlashtira olishining real imkoniyatlaridir. Mazkur omil o'qitishning har bir bosqichida o'zlashtira olish, qabul qilish va ishlata olish qiyin-osonlik darajasini e'tiborga olgan holda nutq shakl larini har xil birikmalar tarzida o'qitib borishni hamda bu shakl va turlardan yetakchisini, ko'makchisini belgilashga ta'sir qiladi.

Ona tilini o'qitishda tizimlilik ko'p darajada tilning tabiatiga ham bog'liq. Tilning ba'zi munosabatlari, qonuniyatlari, aloqalari o'qitishdan avval hayotda o'zlashtirilgan bo'lib, amaliyotda murakkablashtiriladi. Til tizimining boshqa xususiyatlari maxsus kuzatuvni, tahlilni, umumlashtirishni talab etadi va qandaydir amaliy asos zaminida o'qitilishi lozim. Ularning murakkabroq turlari keyingi bosqichda tanishtiriladi. Masalan, sintagmatik munosabatlar ko'proq tilga taaluqli bo'lsa, pragmatik munosabatlar ko'proq til tizimiga xosdir. Ularni bir bosqichda o'zlashtira olish mumkin emas. Shuning uchun tilning tizimli tashkillashtirishni to'liq uzlashtirish faqatgina maktab o'quv kursining barcha bosqichlarida o'qitishdagina amalga oshirilishi mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tizimlilik yoki bosqichma-bosqichlilik kabi tilga o'qitishni tashkillashtirishni tomonlari karlar maktabida didaktik, psixofizik va lingvistik omillar tomonidan aniqlanadi. Vazifani bajarishning o'zgarmas sharti-bir bosqichdan keyingichiga o'tishdagi uzviylikdir. Kar bolalarni maktabda o'qitish kursi to'rt asosiy bosqichga bo'linadi.

Birinchi bosqich tayyorlov sinfi bo'lib, u maktabga tayyorlovdan o'tmagan bolalar uchun mo'ljallangan. Bu davr bolani bir yoshdan 4-5 yoshgacha davom etadi. Bunda katta e'tibor ko'pchilik kar bolalarni maxsus maktabgacha tarbiya

muassasalariga qatnashi muddatiga va har bir bolani tarbiyalashning konkret shart-sharoitlariga qaratiladi.

O'qitishning ikkinchi bosqichi – boshlang'ich sinflar bo'lib, ularda 7 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan bolalar o'qitiladi.

Uchinchi bosqich – o'rta sinflar bo'lib, kar bolalar maktabining V-VII sinflarini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda 11-13 yoshdagi bolalar o'qitiladi.

To'rtinchi bosqich – katta sinflar bo'lib, karlar maktabining 8-12 sinflarini qamrab oladi. Mazkur bosqichda 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar o'qitiladi.

Ushbu bosqichlar bir-biridan vazifalari, o'quv fanlari majmuasi o'quvchilarning nutqini o'stirish bo'yicha ishlarning asosiy yo'nalishlari bilan farqlanadi. Tayyorlov bosqichining asosiy vazifasi bolalarga muloqot uchun zarur nutqiy materialni qisqa vaqt ichida o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. Birlamchi aloqa o'rnatish va nutqda orttirilgan tajribani bilish faoliyatini natijalarini aks ettirish uchun zarur undov, so'roq va gaplar shaklidagi nutqiy material tilga o'qitishning mazmunini tashkil qiladi. Nutqiy rivojlanish masalalarini kompleks tarzda hal qiluvchi o'quv fani dasturida uch qismga ajratilib ko'rsatilgan:

- Daktil nutqga o'rgatish;
- Og'zaki nutqga o'rgatish;
- Savodga o'rgatish.

Bundan tashqari nutqiy malakalarni rivojlantirish predmet-amaliy o'qitish mashg'ulotlarida, eshitish idrokini rivojlantirish va talaffuzga o'rgatish mashg'ulotlarida amalga oshiriladi. Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish, nutqiy faoliyat turlarini shakllantirish, tilning tizimli tuzilishini aks ettiruvchi til qonuniyatlari – bolalarga tushuntirish kabi kar bolalar nutqini rivojlantirish yo'nalishlaridan biriga katta e'tibor beriladi.

Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish – nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash va psixofizik mexanizmlarini shakllantirishga imkon yaratish demakdir. Maxsus

o'qitishning birinchi kunlaridanoq bolalarga ma'lum predmetli vaziyatdagi ularga qaratilgan nutqga ta'sirlanishni, predmetli harakatlarni tuzilishiga qarab ulardan nima talab qilinayotganini payqash shartlari qo'yiladi. Bolalar o'qituvchi yoki tarbiyachining predmetli va nutqiy harakatlariga kattalar tomonidan berilgan nutqiy namuna asosida taqlid qilishga o'rganadilar. Talaffuzga o'rgatish va saqlangan eshitish qoldig'ini rivojlantirish mashg'ulotlari jarayonida idrokni rivojlantirish ishlari olib boriladi. Nutq materiallarini idrok etish va qayta bayon etish malakasini rivojini tezlashtirish maqsadida daktilalogiyadan foydalaniladi. Maktabgacha tayyorlovga ega bo'lmagan bolalarni tilga o'qitish jarayonida daktilalogiya dastlabki nutq shakli bo'ladi. Unga o'rgatish og'zaki nutqga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

Amaliy faoliyatda o'yinda darsni tashkillashtirish jarayonida turli xil kuzatuvlarda muloqot qilish mazkur bosqichdagi bolalarning butun o'quv faoliyatini tashkil qiladi. Chunki, nutqiy qobiliyat faqat muloqotda paydo bo'lib, muloqotdagina rivojlanadi. Nutqiy qobiliyat faqatgina nutqiy idrok qilishda emas, nutqni qo'llashda ham rivojlanadi. Shuning uchun bolani fonetik qiyinchiliklariga qaramay, o'qitish boshidanoq butun materialni so'zlash hamda har bir so'zni ham og'zaki, ham daktil holda aytishga o'rgatiladi. Murakkab tovushlarni talaffuzida bola tovushni fonemalar qisqartirilgan sistemasi talablariga muvofiq o'sha tovushga yaqin qilib aytishi mumkin. Boshidanoq yetakchi idrok o'rnini eshituv-ko'ruv idroki egallaydi. Tanish vaziyatlarda qo'llaniladigan so'zlashuv nutqining bir qismi bolalarga eshittiriladi.

Ushbu bosqichda bolalar nutqini rivojlantirish ishlarining ikkinchi yo'nalishi – nutqiy faoliyat turlarini shakllantirishdir. Bolalar daktillashtirish, eshituv-ko'ruv idroki, so'zlash, o'qish, yozuv ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Biroq o'qitishni asosiy vazifasi – kommunikativ akt natijalari: buyurilgan topshiriqni bajrish, murojaatni, iltimosni, istakni, savolni ifodalaydi olish, murojaat qilingandagi nutqni tushunish bo'lgan tufayli, nutq faoliyatining har bir shaklini texnik tomoni

o'qitishning maqsadi bo'la olmaydi. Nutqiy faoliyat motivlari ishga doir, shaxsiy va xususan nutqiydir. Tayyorlov bosqichida bolalar nutqiy vositalarni ma'lum natijalarga erishishni, o'qituvchi yoki do'sti bilan bir-birini tushunishni istaganligi uchun foydalaniladi. Biroq buning uchun nutqiy vositalarni o'zlashtirish so'z va gaplarni o'rganish, yod olish hamda to'g'ri talaffuz qilish har bir bola uchun maqsad bo'lib qolmaydi. Mazkur nutqga ijobiy munosabatda bo'lish motivini nutqiy vositalarni to'plash jarayonini o'ziga xos mazmun bilan boyitish, nutqiy muloqotni maxsus emotsional munosabatlar bilan jo'r qilish kabilar bilan maxsus rivojlantirish darkor.

Tayyorlov bosqichida o'qitishning metodik usullari bolalarning yosh xususiyatlariga, ishlatilayotgan nutq vositalari hajmiga, nutq o'stirish ishlarining yo'nalishiga mos keladi. Bu avvalombor dars jarayonida paydo bo'ladigan tabiiy vaziyatlardan, individual mashg'ulotlardan, darsdan tashqari mashg'ulotlardan foydalanishda, mustaqil faoliyatni, momentlarini bajarishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga o'qituvchi bolalarda xissiyotlar uyg'otuvchi, muloqotga undovchi maxsus vaziyatlar tug'diradi. Bir xil vaziyatlarni muntazam takrorlanishi bolalarni kelgusi nutqiy mashqlariga tayyorlab turadi. Mazkur bosqichda didaktik o'yin va mashqlar, darsdan tashqari vaqtlarda roli o'yinlar bolalar bilan ishlashning katta qismini egallagan. Asosiy yo'li – amaliy faoliyatlar jarayonida nutqni o'stirishdir. Bosqich tavsifi yakunida shuni aytib o'tish joizki, bosqich tuzilmasining biron yo'nalishi yoki nutqiy material faqat bu bosqichgagina xos bo'lib qolmay, aksincha keyingi bosqichlarning tuzilmasi va metodikalarida aks etishi, tayyorlovda shakllantirilgan malakalar esa real-haqqoniy kommunikativ ijtimoiy xulq-atvorga asos solishi lozim.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorida qayd qilingan uch yo'nalishlardan asosiysi nutq faoliyati turlarini shakllantirishi bo'lib, bu faoliyatlar ichida eng asosiylari o'qish va yozishdir. Biroq, birinchi yo'nalish bo'lish – nutqiy qobiliyatni rivojlantirish yo'nalishi o'z ahamiyatini yo'qotmaydi,

lekin namoyon bo'lish mexanizmi bir muncha o'zgartiriladi. 7-11 yoshli bolalar faqatgina kattalarning nutqiy xarakatlariga taqlid qilib qolmay, nutqiy namunalardan foydalangan holda tayyor jumalarni o'zlashtira oladilar. Nutqiy boylikning yetarli darajasida ular so'z shakllari va jumlar qrilmasidagi anologiya (o'xshashlik)larni aniqlash imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Bolalar ularda mavjud so'z va jumlar xazinasidan vaziyatga mosrog'ini tanlay olishlari hamda tilning variantivligini tushunishlari mumkin. Boshlang'ich sinflarda o'qiyotgan kar o'quvchilar tanish so'zlarning o'zagiga turli xil so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan yangi so'zlar hosil qilishga o'rganadilar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'oziyev E. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent, 2002.
2. Ayupova M., Muminova L.R. va boshqalar. Logopediya. – T., 1993.
3. Mamedov K., Shoumarov G. Zaif eshituvchibolalar psixologiyasi. – Toshkent, 1994.
4. Muminov L.R. Logopediya terminlarining ruscha-uzbekcha izohli lugati. – T.: O'qituvchi, 1985.
5. Nurkeldiyeva D. A. Bolalarning maktabga tayyorgarligini aniqlash. – T.: TDPU, 1997.
6. Rahmanova V.S. Maxsus pedagogika. – T.: G'ofur G'ulom, 2004.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA METAKOGNITIV O'QISH JARAYONIDA ONGLI IDROKNI SHAKLLANTIRISH USULLARI.

Muxtoriy Mohro'yi Sodirzoda

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

0000-0002-1656-1991

m_muxtoriy@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonini tashkil etish orqali ongli idrokni shakllantirishning pedagogik usullari yoritib berilgan. O'qishdan oldingi tayyorgarlik, o'qish jarayonidagi ongli nazorat hamda o'qishdan keyingi refleksiya bosqichlarida qo'llaniladigan usullar asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari

metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan o'qish mashg'ulotlari o'quvchilarning matn mazmunini chuqur anglashiga, mustaqil fikrlashiga va o'qish savodxonligining barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Maqola boshlang'ich ta'lim amaliyotida ongli o'qishni shakllantirishga yo'naltirilgan metodik tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, metakognitiv o'qish, ongli idrok, o'qish savodxonligi, reflektiv fikrlash, o'qish strategiyalari, matnni anglash, o'quvchi faolligi, mustaqil o'qish, metakognitiv nazorat, ta'lim metodikasi, kognitiv rivojlanish.

Аннотация. В данной статье раскрываются педагогические методы формирования осознанного восприятия у учащихся начальных классов посредством организации метакогнитивного процесса чтения. Обоснованы методы, применяемые на этапах предчтительной подготовки, осознанного контроля в процессе чтения, а также послечтительной рефлексии. Результаты исследования подтверждают, что занятия по чтению, организованные на основе метакогнитивного подхода, оказывают положительное влияние на глубокое понимание учащимися содержания текста, развитие их самостоятельного мышления и устойчивый рост читательской грамотности. Статья дополнена методическими рекомендациями, направленными на формирование осознанного чтения в практике начального образования.

Ключевые слова: начальное образование, метакогнитивное чтение, осознанное восприятие, читательская грамотность, рефлексивное мышление, стратегии чтения, понимание текста, учебная активность, самостоятельное чтение, метакогнитивный контроль, методика обучения, когнитивное развитие.

Abstract. This article presents pedagogical methods for developing conscious perception in primary school students through the organization of the metacognitive reading process. The methods applied at the stages of pre-reading preparation, conscious monitoring during reading, and post-reading reflection are theoretically substantiated. The research findings confirm that reading activities organized on the basis of a metacognitive approach have a positive impact on students' deep comprehension of text content, the development of independent thinking, and the sustainable improvement of reading literacy. The article is enriched with methodological recommendations aimed at fostering conscious reading in primary education practice.

Keywords: primary education, metacognitive reading, conscious comprehension, reading literacy, reflective thinking, reading strategies, text comprehension, learner engagement, independent reading, metacognitive monitoring, teaching methodology, cognitive development.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonida ongli idrokni shakllantirish bugungi ta'lim tizimining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi, chunki zamonaviy jamiyat sharoitida o'quvchidan nafaqat o'qish texnikasini egallash, balki matn mazmunini chuqur anglash, o'z fikrlash jarayonini boshqarish va o'qish faoliyatiga tanqidiy yondashish talab etiladi. Ongli idrokni shakllantirishda metakognitiv usullar o'qish jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oladi. O'qishdan oldingi bosqichda o'quvchi matn mavzusi va sarlavhasi asosida taxminlar qiladi, oldingi bilimlarini faollashtiradi va o'qish maqsadini belgilaydi, bu esa idrokni oldindan yo'naltirishga xizmat qiladi. O'qish jarayonining o'zida esa ongli nazorat mexanizmlari ishga tushadi, o'quvchi tushungan va tushunmagan joylarini farqlaydi, ichki izohlar beradi, o'z-o'ziga savollar yo'llaydi va zarur hollarda o'qish strategiyasini o'zgartiradi. Bu jarayon

matn mazmunini chuqur anglashga olib keladi. O'qishdan keyingi refleksiya bosqichida o'quvchi o'z tushunishini baholaydi, asosiy g'oyani ajratib oladi, xulosalar chiqaradi va o'qish jarayonida qanday strategiyalar samarali bo'lganini tahlil qiladi. Aynan shu reflektiv faoliyat ongli idrokni mustahkamlab, o'quvchini mustaqil o'qishga tayyorlaydi. Metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan bunday o'qish jarayoni o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, nutqiy faollik va ichki o'quv motivatsiyasining kuchayishiga xizmat qiladi.

Metakognitiv o'qish asosida ongli idrokni shakllantirish o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki u bolani o'z fikrini anglashga, xatolarini tan olishga va ularni tuzatishga o'rgatadi. Bunday o'quvchi bilimni tayyor holatda qabul qilmay, ongli ravishda qayta ishlaydi va shaxsiy tajribasi bilan boyitadi. O'quvchida o'qish savodxonligi barqaror shakllanib, o'quvchi murakkab matnlar bilan ishlashga, mustaqil o'rganishga va tanqidiy fikrlashga tayyor bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida metakognitiv yondashuvni tizimli va maqsadli joriy etish ongli idrokni shakllantirishning samarali va istiqbolli yo'li sifatida alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonida ongli idrokni shakllantirish masalasi o'qish savodxonligini rivojlantirishning zamonaviy konsepsiyalari endi faqat o'qish texnikasi, tezlik yoki to'g'ri talaffuz kabi tashqi ko'rsatkichlar bilan cheklanmay, o'quvchining matnni anglash jarayonini ongli boshqarishi, o'z fikrlashini nazorat qilishi va o'qish faoliyatini reflektiv tahlil qilishi bilan bevosita bog'liq yondashuvlarni markazga chiqarmoqda. "O'qish savodxonligi matnni tushunish, izohlash va baholash jarayonlarining uzviy birligi orqali aniqlanadi"[5].

Metakognitsiya haqidagi ilmiy qarashlar umumiy psixologik nazariyalarda bilim haqida bilim va o'z bilish jarayonini boshqarish sifatida izohlanadi. "Boshlang'ich sinflarda o'qish jarayoni faqat tovush va so'zlarni birlashtirish bilan cheklanmasdan, matn mazmunini tushunish, asosiy fikrni ajratish va unga munosabat bildirish jarayoni sifatida tashkil etilishi lozim"[7]. Ongli idrok tushunchasi ham adabiyotlarda turlicha yoritiladi. Ayrim tadqiqotlarda u matnni mantiqan anglash va asosiy g'oyani ajratish qobiliyati bilan bog'lansa, boshqa manbalarda u o'qish jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish, ichki dialog yuritish va reflektiv qarorlar qabul qilish bilan tavsiflanadi. Umumiy xulosada esa ongli idrok o'qish jarayonining o'zi haqida o'ylash, ya'ni metakognitiv faollik orqali mazmunni chuqurlashtirish sifatida talqin qilinadi.

Boshlang'ich ta'limga oid adabiyotlarni tahlil qilganda, metakognitiv o'qish usullarini yosh xususiyatlariga moslashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb

etishi yaqqol ko‘rinadi. “Metakognitiv o‘qish strategiyalari o‘qish qobiliyatini oshirishda ijobiy natija beradi”[3]. Kichik yoshdagi o‘quvchilarda metakognitiv jarayonlar kattalarnikidek avtomatlashmagan, ular ko‘pincha tashqi yo‘naltirish, modellash va ko‘rsatmalar orqali shakllanadi. Metakognitiv o‘qitish bo‘yicha qarashlarda o‘qituvchining matn ustida ishlash jarayonida savol berish madaniyatini shakllantirish, o‘quvchini ichki tahlilga undash kabi didaktik yechimlar ongli idrokning rivojlanishiga xizmat qilishi ta’kidlanadi. “Metakognitiv o‘qish ko‘nikmalari o‘quvchilarning o‘qishga motivatsiyasi va matnni tushunishiga ta’siri katta”[1].

O‘qish savodxonligi mazmunan axborotni topish, tushunish, talqin qilish va baholash kompetensiyalaridan iborat bo‘lib, bu kompetensiyalar o‘z-o‘zidan emas, aynan ongli idrok va reflektiv nazorat orqali rivojlanadi. Metakognitiv o‘qish o‘quvchiga moslashuvchan strategik repertuarni beradi. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilar turli tipdagi matnlar bilan ilk bor tizimli ishlashni boshlaydi va har bir matn turiga mos idrok mexanizmlari talab qilinadi.

Ongli idrokni baholashda o‘quvchining tushunishni monitoring qilish xatti-harakatlarini ham qamrab olishi kerakligi ko‘rsatiladi. O‘quvchi tushunmagan joyini tan oladimi, qaysi strategiyani tanlaydi, qanday izoh beradi, matnni o‘qish maqsadini anglaydimi, o‘qishdan keyin o‘z xulosasini qayta ko‘ra oladimi — bular ongli idrokning metakognitiv indikatorlari sifatida qaraladi. Amaliyotda o‘qituvchiga o‘quvchining o‘qish jarayonidagi ichki holatini tashqi belgilar orqali aniqlash imkonini beradi.

Biz tadqiqotimiz jarayonida “Sinchkov kuzatuvchi” metodidan foydalandik. Kuzatuvlar o‘qish darslari jarayonida o‘quvchilarning matn bilan ishlash holati, savol berish faolligi, tushunmagan joylarini anglashga bo‘lgan urinishlari va o‘z o‘qish faoliyatini baholashga munosabatini aniqlashga qaratildi. Kuzatuv jarayonida o‘quvchilarning tushundim, tushunmadim signallari, matnni qayta o‘qishga murojaat qilishi, o‘qish tezligini ongli ravishda sekinlashtirishi yoki tezlashtirishi kabi metakognitiv xatti-harakatlar alohida qayd etildi. Bu usul o‘quvchilarning ongli idrok darajasini tabiiy sharoitda aniqlash imkonini berdi. Bunda o‘qishdan oldingi bosqichda o‘quvchilarga matn sarlavhasi asosida taxmin qilish, “Men bu matndan nimani bilmoqchiman?” mazmunidagi savollarga javob berish vazifalari berildi. Bu usul o‘quvchilarning o‘qishga ongli tayyorgarligini ta’minlashga xizmat qildi. O‘qish jarayonida matnni bo‘laklab o‘qish, har bir bo‘lakdan so‘ng qisqa to‘xtash va bu joyda nimani tushundim degan ichki tahlilni bajarish usullari joriy etildi. O‘qishdan keyingi bosqichda o‘quvchilar matn mazmunini qisqa ifodalash, asosiy fikrni ajratish va o‘z o‘qish strategiyasini

baholashga yo'naltirildi. Ushbu topshiriqlar o'quvchilarda reflektiv fikrlashni shakllantirishga xizmat qildi. "O'qish strategiyalari o'quvchiga o'qish jarayonini rejalashtirish, tushunishni nazorat qilish va o'qishdan keyin o'z faoliyatini baholash imkonini beradi"[4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv yondashuv o'qish faoliyatining sifat jihatidan o'zgarishiga olib keladi va o'quvchini o'qish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. An'anaviy o'qish mashg'ulotlari o'quvchi ko'pincha matnni oxirigacha o'qib chiqishiga yo'naltirilgan, metakognitiv o'qish jarayonida u matnni qanday tushunayotgani, qaysi joylarda qiyinchilikka duch kelayotgani va ushbu qiyinchiliklarni qanday bartaraf etishi haqida ongli ravishda mulohaza yuritadi. Bu holat o'qish faoliyatini mexanik jarayondan reflektiv va maqsadli faoliyatga aylantiradi.

Metakognitiv usullar o'quvchilarning matnni anglash darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. O'quvchilar matn mazmunini qayta bayon qilishda ko'proq mantiqiy izchillikka amal qilgan, asosiy g'oyani ajratib olishga harakat qilgan va ikkilamchi tafsilotlarni ongli ravishda chetga surgan. Bu esa ongli idrokning shakllanayotganidan dalolat beradi. O'qishdan oldingi rejalashtirish, o'qish jarayonidagi monitoring va o'qishdan keyingi refleksiya bosqichlarining tizimli qo'llanilishi o'quvchilarda matnni yaxlit idrok etish va uni shaxsiy tajriba bilan bog'lash ko'nikmasini mustahkamladi.

Metakognitiv o'qish usullari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh psixologik xususiyatlariga mos holda tashkil etilganda ularning samaradorligi sezilarli darajada ortadi. O'quvchilar o'z fikrlash jarayonini izohlashda sodda, lekin mazmunli ifodalar qo'llay boshlagan. Metakognitiv yondashuv o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirgani kuzatildi. O'quvchilar matnni mazmunini tushunish va undan yangi xulosalar chiqarish uchun o'qishga intila boshlagan. Bu esa o'qish savodxonligining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. O'quvchilar o'zlari tanlagan o'qish strategiyasining samaradorligini baholay olishga yaqinlashgan, bu esa ularning mustaqil o'qish faoliyatiga tayyorlanayotganini ko'rsatadi.

Metakognitiv o'qish jarayonida ongli idrokni shakllantirish boshlang'ich ta'limda o'qish sifatini tubdan yaxshilash imkonini beradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning mustaqil fikrlash, o'z-o'zini baholash va reflektiv faoliyat ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonini tizimli tashkil etish ongli idrokni shakllantirishda sezilarli ijobiy o'zgarishlarga olib kelishini ko'rsatdi. Metakognitiv yondashuv asosida o'tkazilgan o'qish

mashg'ulotlari davomida o'quvchilarning matnni anglash jarayoni chuqurlashgani, o'qish faoliyatiga nisbatan ongli munosabati kuchaygani hamda o'z fikrlash jarayonini izohlashga bo'lgan intilishi ortgani kuzatildi. To'plangan empirik ma'lumotlar o'quvchilarning o'qishdagi xatti-harakatlarida sifat jihatidan yangi elementlar paydo bo'lganini tasdiqladi.

O'quvchilarning matn mazmunini tushunish darajasida ijobiy siljishlar aniqlandi. Metakognitiv usullar joriy etilgach, o'quvchilar matnni qayta hikoya qilishda asosiy g'oyani aniqroq ajratib bera boshlagan, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglashga harakat qilgan va muhim axborotni ikkilamchi tafsilotlardan farqlay olgan. O'quvchilar matnni butunlay qamrab olishga va uni mantiqiy tizim sifatida idrok etishga intilgan.

O'qishdan keyingi tahlil jarayonida o'quvchilar o'z o'qish faoliyatiga baho berish, qaysi usullar samarali bo'lganini aniqlash va keyingi o'qish jarayonida nimalarga e'tibor qaratish kerakligini tushuntirishga urinib ko'rgan. Bu holat o'quvchilarda mustaqil o'rganishga tayyorgarlik shakllanayotganini ko'rsatadi. Refleksiya orqali o'quvchilar o'qishni yakuniy natija emas, balki takomillashib boruvchi jarayon sifatida qabul qila boshlagan. Metakognitiv o'qish jarayoniga jalb etilgan o'quvchilar matn bilan ishlashda faolroq bo'lib, savol berish, fikr bildirish va bahs yuritishga ko'proq intilgan. O'qish faoliyati majburiy vazifa sifatida emas, balki mazmunni anglash va yangi bilim olish vositasi sifatida qabul qilina boshlagan. Bu esa o'qish savodxonligining barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim natija hisoblanadi. Metakognitiv o'qish usullarini tizimli va maqsadli qo'llash boshlang'ich sinf o'quvchilarida ongli idrokni shakllantirish uchun samarali shart-sharoit yaratadi. O'quvchilarning matnni anglash darajasi, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari, reflektiv fikrlashi va o'qishga bo'lgan ijobiy munosabati sezilarli darajada yaxshilandi. Bu metakognitiv yondashuvni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga keng joriy etish zarurligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv o'qish jarayonida ongli idrokni shakllantirish ta'lim jarayonining sifati va mazmunini tubdan boyituvchi muhim pedagogik yo'nalish hisoblanadi. O'rganilgan nazariy qarashlar va amalga oshirilgan amaliy tajriba natijalari o'qish faoliyatini faqat matnni tovushli ifodalash darajasida emas, balki o'quvchining fikrlash jarayonini ongli boshqarish maydoniga aylantirish mumkinligini tasdiqladi. "O'qishni tushunish qobiliyatlarini rivojlantirish o'qishni o'rganishda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish bilan chambarchas bog'liq"[2]. Metakognitiv yondashuv o'quvchini o'qish jarayonining faol subyekti

sifatida shakllantirib, uning matn bilan ishlashga bo'lgan munosabatini sifat jihatidan o'zgartiradi.

Metakognitiv o'qish usullarini tizimli qo'llash o'quvchilarning matn mazmunini chuqur anglash, asosiy g'oyani ajratish va o'z fikrini mantiqan ifodalash ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Ongli idrok o'quvchida maqsadli pedagogik ta'sir, o'qituvchining yo'naltiruvchi faoliyati va reflektiv muhit orqali tarkib topadi. Metakognitiv yondashuv boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

O'qish jarayonida rejalashtirish, monitoring va refleksiya elementlarini uyg'unlashtirish o'quvchilarda o'z tushunishini baholash, xatoni anglash va uni tuzatishga intilish madaniyatini shakllantiradi. "O'quvchilar o'qish jarayonida matnni tushunish darajasini doimiy ravishda kuzatib boradilar va zarur holatlarda rejalarini ongli ravishda o'zgartiradilar"[6]. Bunday o'quvchi bilimni anglab, qayta ishlaydi va shaxsiy tajribasi bilan boyitadi. O'qish savodxonligi barqaror xarakter kasb etib, o'quvchi keyingi ta'lim bosqichlarida mustaqil o'rganishga tayyor bo'ladi. Boshlang'ich ta'lim amaliyotida metakognitiv o'qish usullarini keng joriy etish zarurligini ilmiy-amaliy jihatdan asoslaydi. Ushbu yondashuvni o'qish darslarining mazmuni va metodikasiga integratsiya qilish o'quvchilarda ongli idrokni shakllantirish uchun samarali pedagogik sharoit yaratadi hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Baki, Y. (2024). The Effect of Metacognitive Awareness of Reading Strategies on Students' Reading Motivation and Comprehension. (Journal article, DergiPark).
2. Gulyamova, M. H.; Orunbayeva, U. Sh. (2024) — "O'qish qobiliyatini rivojlantirishda metakognitiv o'qish strategiyalarining o'rni"
3. Kan, T. (2024). Implementation of Metacognitive Reading Strategies to Improve English Language Reading Ability: A Systematic Review. IJLTER, 2024.
4. Mokhtari, K., & Reichard, C. A. (2002). Metacognitive awareness of reading strategies among native and non-native speakers of English. Journal of Educational Psychology, 94(2), 249–259. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.94.2.249>
5. PIRLS. (2023). PIRLS 2023 international results in reading. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center.
6. Pressley, M., & Afflerbach, P. (1995). Verbal protocols of reading: The nature of constructively responsive reading. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates

7. Saidaxmedova N. Boshlang'ich ta'limda ona tili va o'qish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2021. – 236 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISHDA MOTIVATSION METODLARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Qurbonova Buxtixon Qo'chqarbayevna

pedagogika fanlari doktori(DSc), professor

Email: buxtixon78@gmail.com

Tel: (998-93)648-54-76

Orcid:0000-0002-5754-5891

Sobirova Gulhayo Yodgorali qizi

Farg'ona davlat universiteti magistranti

gul_hayo@icloud.com

+998949958848

ORCID: 0009-0009-3872-8914

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish masalasiga bag'ishlangan. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarda o'qishga qiziqish, ichki motivatsiya va bilish faolligini rivojlantirish keyingi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatini belgilaydi. Tadqiqotda motivatsion metodlarning mazmuni, turlari va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning o'quvchilarning mustaqil faoliyatiga ta'siri ilmiy asoslandi. Rag'batlantirish, ijobiy baholash, o'yinli va muammoli topshiriqlar, muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish kabi metodlarning samaradorligi yoritildi. Tadqiqot natijalari motivatsion metodlar tizimli qo'llanilganda o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyati va o'quv faolligi sezilarli darajada oshishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, motivatsion metodlar, boshlang'ich sinf, o'quv faolligi, ichki motivatsiya, rag'batlantirish, o'yin texnologiyalari, muammoli topshiriqlar, ta'lim samaradorligi, pedagogik yondashuv.

Аннотация. Данное исследование посвящено проблеме эффективного использования мотивационных методов в активизации самостоятельной учебной деятельности учащихся начальных классов. В современных условиях развития образования особое значение приобретает формирование у младших школьников навыков самостоятельного обучения, познавательной активности и внутренней мотивации. Начальный этап обучения является базовым периодом, в котором формируется отношение учащихся к учебному процессу и самостоятельному усвоению знаний. В работе раскрывается сущность мотивационных методов, их виды и педагогические возможности. Научно обоснована эффективность поощрения, позитивного оценивания, игровых и проблемных заданий, а также создания ситуации успеха. Результаты исследования подтверждают, что систематическое применение мотивационных методов способствует повышению учебной активности, самостоятельности и ответственности учащихся в процессе обучения.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, мотивационные методы, начальная школа, учебная активность, внутренняя мотивация, поощрение, игровые технологии, проблемные задания, эффективность обучения, педагогический подход.

Abstract. This study focuses on the effective use of motivational methods in activating independent learning activities of primary school students. In the context of modern educational development, fostering students' independent learning skills, cognitive activity, and intrinsic motivation has become a key pedagogical objective. Primary education represents a fundamental stage in shaping learners' attitudes toward learning and their ability to acquire knowledge independently. The research analyzes the essence, types, and pedagogical potential of motivational methods and substantiates their influence on students' independent learning activities. The effectiveness of encouragement, positive assessment, game-based and problem-based tasks, and the creation of success situations is highlighted. The findings demonstrate that systematic application of motivational methods increases students' learning activity, independence, and responsibility in the educational process, thereby improving the overall quality of primary education.

Keywords: independent learning, motivational methods, primary school students, learning activity, intrinsic motivation, encouragement, game-based learning, problem-based tasks, educational effectiveness, pedagogical approach.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan asosiy vazifalardan biri - o'quvchilarda mustaqil ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoj va qobiliyatni erta yoshdan shakllantirishdir. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish ularning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatining muhim omili hisoblanadi. Chunki boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxsning bilim olishga bo'lgan munosabati, o'qishga qiziqishi va ichki motivatsiyasi shakllanadigan poydevor davr hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish jarayonida boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ularni faol o'rganishga yo'naltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z nutq va ma'ruzalarida ta'lim mazmunini yangilash bilan bir qatorda, o'quvchilarda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirish muhimligini alohida ta'kidlaydi. Xususan, Prezidentimiz: *"Biz bolalarni yodlashga emas, mustaqil fikrlashga, izlanishga va o'z ustida ishlashga o'rgatishimiz kerak"*, — deb qayd etadi.⁴ Ushbu fikr boshlang'ich sinfdayoq o'quvchilarni faollashtirish va ularning ichki motivatsiyasini kuchaytirish zaruratini yaqqol ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Chunki bu yosh davrida o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati asosan qiziqish, rag'bat va ijobiy emotsiyalar orqali shakllanadi. Sh. M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "ta'lim jarayonida bolaga majburlash emas,

⁴ Mirziyoyev Sh.M. O'zbekistonni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha nutqlari. — Toshkent, 2017.

qiziqtirish va ilhomlantirish ustuvor bo‘lishi lozim”². Mazkur yondashuv motivatsion metodlarning nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Motivatsion metodlar - bu o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan ehtiyojini uyg‘otuvchi, ularni mustaqil faoliyatga undovchi pedagogik vositalar majmuasidir. Rag‘batlantirish, o‘yin texnologiyalari, muammoli savollar, baholashning ijobiy shakllari va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish kabi metodlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ishlashga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Prezidentimizning “maktab - bilim beradigan emas, fikrlaydigan avlodni tarbiyalaydigan maskan bo‘lishi kerak”⁵ degan g‘oyasi aynan ushbu metodlarning amaliy ahamiyatini belgilab beradi.

Shu bois, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ta‘lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Ushbu mavzuni tadqiq etish boshlang‘ich ta‘lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning ta‘limga bo‘lgan ongli munosabatini shakllantirish hamda ta‘lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ta‘lim faoliyatini faollashtirish masalasi pedagogika fanida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, mazkur jarayonda motivatsion metodlardan samarali foydalanish masalasi zamonaviy ta‘lim konsepsiyalarida alohida o‘rin egallaydi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning mustaqil ta‘lim faoliyati ularning ichki motivatsiyasi, qiziqishi va bilishga bo‘lgan ehtiyoji bilan bevosita bog‘liqdir.

Sh.M.Mirziyoyevning ta‘lim sohasiga oid nutq va asarlarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularni faol bilim olishga yo‘naltirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Prezidentimiz “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida ta‘lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan, motivatsiyaga asoslangan yondashuvlarni joriy etish zarurligini ta‘kidlaydi. Ushbu g‘oyalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ta‘lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlarning nazariy asosini tashkil etadi.

Pedagog olimlar J. Hasanboyev, O. Musurmonova, N. Masharipova va M. Quronovlarning ilmiy tadqiqotlarida boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari keng yoritilgan. Xususan, O. Musurmonova o‘z tadqiqotlarida motivatsiyaning o‘quv faoliyatidagi hal qiluvchi omil ekanini asoslab, rag‘batlantirish va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun eng samarali metodlardan ekanini ta‘kidlaydi. N. Masharipova esa mustaqil ta‘lim faoliyatini tashkil etishda o‘yin texnologiyalari va muammoli vaziyatlarning ahamiyatini ilmiy asoslab bergan.

⁵ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

Xorijiy pedagogik tadqiqotlarda ham motivatsion metodlarning oʻrni yuqori baholanadi. Masalan, D. Rayan va E. Dessi tomonidan ishlab chiqilgan “Oʻz-oʻzini aniqlash nazariyasi”ga koʻra, oʻquvchilarning ichki motivatsiyasi mustaqil oʻrganishga boʻlgan barqaror ehtiyojni shakllantiradi. Ushbu nazariya boshlangʻich taʼlimda majburlashdan koʻra qiziqtirishga asoslangan metodlarning samaraliroq ekanini koʻrsatadi. Shuningdek, L. Vygotskiy taʼlim jarayonida ijtimoiy muhit va ragʻbatlantirishning shaxs rivojiga taʼsirini asoslab bergan boʻlib, bu gʻoyalar motivatsion metodlarning psixologik asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, motivatsion metodlar boshlangʻich sinf oʻquvchilarining mustaqil taʼlim faoliyatini faollashtirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Biroq amaliyotda ushbu metodlarning tizimli va maqsadli qoʻllanilishi yetarli darajada yoʻlga qoʻyilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqotda motivatsion metodlarni tanlash va ularni boshlangʻich taʼlim jarayoniga moslashtirish muhim vazifa sifatida belgilandi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish metodlari; boshlangʻich sinf oʻqituvchilari faoliyatini kuzatish; suhbat va soʻrovnomalar metodlari; pedagogik tajriba-sinov ishlari. Kuzatish va suhbat metodlari orqali oʻquvchilarning mustaqil taʼlimga boʻlgan munosabati va motivatsiya darajasi aniqlandi. Tajriba-sinov jarayonida ragʻbatlantirish, oʻyinli topshiriqlar, muammoli savollar va ijobiy baholash kabi motivatsion metodlarning samaradorligi sinovdan oʻtkazildi.

Natijada tanlangan metodlar boshlangʻich sinf oʻquvchilarining mustaqil taʼlim faoliyatini faollashtirishda ijobiy samara berishi ilmiy-amaliy jihatdan asoslandi. Ushbu yondashuv taʼlim jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mazkur tadqiqot natijalari boshlangʻich sinf oʻquvchilarining mustaqil taʼlim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish pedagogik jihatdan asosli va natijador ekanini koʻrsatdi. Tadqiqot jarayonida oʻquvchilarning mustaqil taʼlim faoliyati bilish faolligi, oʻz-oʻzini boshqarish, topshiriqlarga masʼuliyat bilan yondashish hamda mustaqil qaror qabul qilish koʻrsatkichlari asosida tahlil qilindi.

Tajriba-sinov jarayonida motivatsion metodlar tizimli qoʻllanilgan sinflarda oʻquvchilarning oʻquv faoliyatiga boʻlgan munosabati ijobiy tomonga oʻzgargani aniqlandi. Xususan, ragʻbatlantirish, ijobiy baholash va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish orqali oʻquvchilarning darsdagi faolligi oshdi. Pedagogik kuzatuvlar shuni koʻrsatdiki, motivatsion metodlar qoʻllanilgan sinflarda oʻquvchilarning mustaqil topshiriqlarni bajarish istagi va tashabbuskorligi sezilarli darajada kuchaydi. Bu holat boshlangʻich taʼlim yoshidagi bolalar uchun ichki motivatsiyaning yetakchi omil ekanini tasdiqlaydi.

Natijalar tahlili shuni koʻrsatadiki, motivatsion yondashuv asosida tashkil etilgan taʼlim jarayonida oʻquvchilarning mustaqil fikrlash darajasi yuqorilaydi. Oʻquvchilar topshiriqlarni bajarishda oʻqituvchining doimiy koʻrsatmalariga

kamroq ehtiyoj sezib, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilishga intildi. Bu esa L. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga mos keladi, ya’ni o’quvchining imkoniyatlari ijtimoiy rag’bat va pedagogik qo’llab-quvvatlash orqali bosqichma-bosqich kengayib boradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, motivatsion metodlarning samaradorligi ularning yosh xususiyatlariga mosligi bilan bevosita bog’liq. Boshlang’ich sinf o’quvchilari uchun o’yinli topshiriqlar, qiziqarli savollar va ijobiy emotsional muhit mustaqil ta’lim faoliyatining faollashuviga kuchli turtki bo’ladi. Tadqiqot natijalari D. Rayan va E. Dessi tomonidan ishlab chiqilgan o’z-o’zini aniqlash nazariyasi bilan uyg’un bo’lib, unda o’quvchining ichki motivatsiyasi mustaqil o’rganishning asosiy omili sifatida e’tirof etiladi.

Shuningdek, o’qituvchilar bilan o’tkazilgan suhbatlar natijasida motivatsion metodlar qo’llanilganda o’quvchilarning dars jarayonidagi intizomi va faolligi barqarorlashgani kuzatildi. O’qituvchilarning fikricha, rag’batlantirishga asoslangan yondashuv bolalarda o’ziga ishonch hissini kuchaytirib, xatodan qo’rqmasdan mustaqil harakat qilishga undaydi. Bu holat Sh. M. Mirziyoyev ta’kidlagan “ta’limda qiziqtirish va ilhomlantirish ustuvor bo’lishi lozim” degan g’oyaning amaliy tasdig’i hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari boshlang’ich sinf o’quvchilarining mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan foydalanish yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanini ko’rsatdi. Mazkur metodlarni ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish o’quvchilarning mustaqil bilim olishga bo’lgan ehtiyojini kuchaytiradi va boshlang’ich ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot boshlang’ich sinf o’quvchilarining mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan samarali foydalanish masalasini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan o’rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, boshlang’ich ta’lim bosqichida o’quvchilarning mustaqil bilim olishga bo’lgan munosabati asosan ularning ichki motivatsiyasi darajasi bilan belgilanadi. Motivatsion metodlar ushbu ichki ehtiyojni uyg’otuvchi asosiy pedagogik omil sifatida namoyon bo’ldi.

Olib borilgan pedagogik tahlil va tajriba-sinov natijalari asosida aniqlanishicha, rag’batlantirish, ijobiy baholash, muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish, o’yinli va muammoli topshiriqlarni qo’llash o’quvchilarning mustaqil ta’lim faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi. Ushbu metodlar ta’sirida o’quvchilarda topshiriqlarni mustaqil bajarishga bo’lgan ishonch ortadi, o’quv faoliyatiga nisbatan mas’uliyat hissi shakllanadi va bilim olish jarayoniga ijobiy munosabat qaror topadi. Bu holat pedagogik psixologiyada isbotlangan ichki motivatsiya nazariyalari, xususan D. Rayan va E. Dessi tomonidan ilgari surilgan o’z-o’zini aniqlash nazariyasining asosiy qoidalari bilan to’liq mos keladi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar L. Vygotskiyning ta’lim va rivojlanish o’rtasidagi uzviy bog’liqlik haqidagi ilmiy qarashlarini ham tasdiqladi. Ya’ni,

o'quvchilarga motivatsion qo'llab-quvvatlash berilgan sharoitda ularning mustaqil faoliyat imkoniyatlari kengayib, bilimlarni o'zlashtirish darajasi yuqoriladi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim faoliyatini shakllantirish jarayoni tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvni talab etishini ko'rsatadi.

Shuningdek, o'qituvchilar faoliyati tahlili shuni ko'rsatdiki, motivatsion metodlardan tizimli va maqsadli foydalanish dars jarayonining umumiy samaradorligini oshiradi. O'quvchilarning darsdagi faolligi, savollarga javob berishdagi tashabbuskorligi hamda mustaqil topshiriqlarni bajarishdagi barqarorligi an'anaviy yondashuvga nisbatan yuqori natijalarni namoyon etdi. Bu holat Sh. M. Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "ta'limda qiziqtirish va ilhomlantirish ustuvor bo'lishi lozim" degan konseptual g'oyaning amaliy jihatdan o'z tasdig'ini topganini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirishda motivatsion metodlardan foydalanish ilmiy va amaliy jihatdan isbotlangan samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Mazkur metodlarni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga keng joriy etish o'quvchilarning mustaqil bilim olishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi, ta'lim sifatini oshiradi va kelajakda raqobatbardosh, mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). *O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). *Ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirishga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi nutq*. Toshkent.
3. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). *Yangi O'zbekiston strategiyasi*. Toshkent: O'zbekiston.
4. Hasanboyev, J., & Hasanboyeva, O. (2018). *Pedagogika: umumiy nazariya va amaliyot*. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Musurmonova, O. (2016). *Boshlang'ich ta'limda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
6. Masharipova, N. (2019). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish omillari. *Pedagogik ta'lim*, 3(2), 45–50.
7. Quronov, M. (2017). *Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirish metodlari*. Toshkent: Fan.
8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

9. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67. <https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020>
10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. New York, NY: Guilford Press.
11. Slavin, R. E. (2014). *Educational psychology: Theory and practice* (11th ed.). Boston, MA: Pearson Education.

3-SINF ONA TILI DARSLARIDA MATN ASOSIDA TUSHUNIB O‘QISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

N.Olimova

FarDU boshlang‘ich ta‘lim uslubiyoti kafedrası o‘qituvchisi, PhD

www.olimovan888@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada 3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o‘qish kompetensiyasini shakllantirish masalasi ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda boshlang‘ich ta‘lim bosqichida o‘quvchilarning matnni ongli idrok etish, asosiy fikrni ajratib olish, xulosa chiqarish hamda o‘qilgan axborotni baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari yoritiladi. Ona tili darsliklarida berilgan badiiy va axborot matnlarining mazmuniy xususiyatlari hamda ular asosida tashkil etiladigan mashqlar tizimi tushunib o‘qish kompetensiyasini shakllantirish vositasi sifatida o‘rganiladi. Tadqiqot jarayonida matn bilan ishlashga yo‘naltirilgan savol-javob, tahlil, qayta hikoyalash va muammoli topshiriqlarning o‘quvchilar tafakkurini faollashtirishdagi o‘rni asoslab beriladi. Olingan natijalar 3-sinf ona tili darslarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish va darslik mazmunini takomillashtirishda muhim metodik ahamiyatga ega.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема формирования компетенции осознанного чтения на основе работы с текстом на уроках родного языка в 3 классе. В исследовании анализируются методические возможности развития у младших школьников навыков понимания текста, выделения основной мысли, интерпретации содержания и формулирования выводов. Особое внимание уделяется содержательным особенностям художественных и информационных текстов, представленных в учебниках по родному языку, а также системе упражнений, направленных на развитие читательской компетентности. В статье обосновывается эффективность таких видов работы, как вопросы и ответы по тексту, пересказ, анализ языковых средств и проблемные задания, способствующие активизации мыслительной деятельности учащихся. Результаты исследования подтверждают, что систематическая работа с текстом в рамках компетентностного подхода способствует повышению уровня осознанного чтения и речевого развития учащихся 3 класса. Выводы статьи могут быть использованы в практике начального образования и при совершенствовании содержания учебников по родному языку.

Abstract. This article explores the pedagogical aspects of developing reading comprehension competence through text-based instruction in Grade 3 mother tongue lessons. The study examines methodological approaches aimed at fostering students' ability to understand texts consciously, identify main ideas, interpret information, and draw meaningful conclusions. Particular attention is given to the analysis of literary and informational texts

included in Grade 3 mother tongue textbooks and the system of exercises designed to enhance reading comprehension skills. The article highlights the effectiveness of text-centered activities such as question-answer tasks, retelling, textual analysis, and problem-based assignments in stimulating students' cognitive engagement. The findings indicate that systematic and purposeful work with texts within a competency-based framework significantly contributes to the development of reading comprehension and language skills among primary school students. The results of the study may serve as a methodological basis for improving mother tongue teaching practices and enriching the content of primary education curricula.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, tushunib o'qish, matn bilan ishlash, kompetensiyaviy yondashuv, ona tili ta'limi, boshlang'ich sinf, o'quvchi tafakkuri, nutqiy kompetensiya, didaktik mashqlar, matn tahlili, mustaqil fikrlash, ta'lim samaradorligi

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirish va uning sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ta'lim sohasiga oid qonunlar hamda Prezident farmon va qarorlarida boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning asosiy kompetensiyalarini shakllantirish, xususan, o'qish savodxonligini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, matnni ongli idrok etishi va o'qilgan axborot asosida xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim samaradorligining muhim ko'rsatkichi sifatida e'tirof etiladi. Shu jihatdan, boshlang'ich sinflarda, ayniqsa 3-sinf bosqichida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish masalasi dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim tizimining poydevori bo'lib, aynan ushbu bosqichda o'quvchilarning nutqiy, mantiqiy va tafakkuriy rivoji uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalar shakllanadi. 3-sinf ona tili darslari o'quvchilarning matn bilan ishlash, fikrni tushunish va ifodalash malakalarini rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, tushunib o'qish kompetensiyasi o'quvchining nafaqat o'qish texnikasini, balki matn mazmunini anglash, asosiy g'oyani aniqlash va baholash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi [1]. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda o'qish savodxonligi darslari matn asosida tashkil etilishi, ya'ni o'quvchilarni matnni tahlil qilish, savollarga javob topish va mantiqiy xulosalar chiqarishga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotchilar ona tili darsliklarida berilgan matnlarning mazmuniy va tarbiyaviy jihatdan boy bo'lishi o'quvchilarning tushunib o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etadilar [2]. Ayniqsa, dars jarayonida matn asosida tashkil etiladigan mashqlar o'quvchilarning faol fikrlashini ta'minlaydi va ularni o'qilgan axborot ustida mustaqil ishlashga o'rgatadi [3].

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan matn asosida ishlash metodikasi masalasi pedagogika fanida keng o'rganilgan. Ilmiy manbalarda matn bilan ishlash jarayonida savol-javob, qayta hikoyalash, asosiy fikrni ajratish va muammoli topshiriqlardan foydalanish tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning samarali vositasi sifatida baholanadi [5]. Shuningdek, interaktiv metodlardan foydalanish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish va o'quv jarayonini faollashtirish imkonini beradi [4].

Tushunib o'qishga o'rgatish strategiyalarini tizimli ravishda qo'llash o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasi va umumiy o'quv faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi [6]. Shu sababli, 3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish masalasini ilmiy jihatdan o'rganish va metodik asoslash bugungi ta'lim amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish masalasi so'nggi yillarda pedagogika fanida dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ilmiy manbalarda tushunib o'qish kompetensiyasi o'quvchining matnni mexanik o'qishidan tashqari, uning mazmunini anglash, tahlil qilish va o'qilgan axborot asosida xulosa chiqarish qobiliyatlarini qamrab oluvchi murakkab jarayon sifatida talqin etiladi [1].

Sh.X. Karimovanning tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asoslari yoritilgan

bo'lib, muallif ushbu kompetensiyaning tarkibiy qismlari sifatida matnni idrok etish, asosiy fikrni aniqlash va o'qilgan matnga munosabat bildirish ko'nikmalarini ko'rsatib o'tadi [1]. Tadqiqotda tushunib o'qish jarayoni o'quvchilarning nutqiy rivoji bilan chambarchas bog'liqligi asoslab berilgan.

M.R. Tursunov o'z ilmiy ishlarida o'qish savodxonligi darsliklarida tarbiyaviy mazmunni rivojlantirish masalasiga e'tibor qaratib, matnlarning mazmun jihatdan boy va hayotiy bo'lishi o'quvchilarning tushunib o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil ekanini ta'kidlaydi [2]. Muallif ona tili darslarida beriladigan matnlar orqali o'quvchilarda nafaqat bilim, balki axloqiy-estetik qarashlar ham shakllanishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

U.B. Aliyevning tadqiqotlarida tushunib o'qish ko'nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari yoritilgan. Muallif o'qish jarayonida o'quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi metodlardan foydalanish zarurligini qayd etadi [3]. Xususan, matn asosida savol-javoblar tuzish, reja asosida ishlash va qayta hikoyalash mashqlari tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda samarali usullar sifatida ko'rsatiladi.

G.I. Abdullaeva o'z ilmiy ishlarida o'qish savodxonligi darsliklari va interaktiv metodlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tahlil qilib, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishini ta'kidlaydi [4]. Muallif interaktiv metodlar orqali matn bilan ishlash o'quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini asoslaydi.

D.S. Nazarovaning tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan matn asosida ishlash metodikasi batafsil yoritilgan. Muallif matn bilan ishlash jarayonida bosqichma-bosqichlik tamoyiliga amal qilish tushunib o'qish samaradorligini oshirishini ko'rsatib beradi [5]. Tadqiqotda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashqlar tizimini tashkil etish zarurligi alohida ta'kidlangan.

M.Sh. Yusupova tushunib o'qishga o'rgatish strategiyalarini tahlil qilib, o'quvchilarda mazmunli o'qish ko'nikmalarini shakllantirish uchun turli strategiyalarni uyg'unlashtirib qo'llash lozimligini ta'kidlaydi [6]. Muallif o'qish jarayonida o'quvchilarni faol o'ylashga undovchi topshiriqlar tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ilmiy asoslaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mazkur tadqiqotda 3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish jarayonini o'rganish maqsadida bir qator ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi. Jumladan, nazariy metodlar sifatida pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Bu metodlar orqali tushunib o'qish kompetensiyasining mazmuni va tuzilmasi aniqlashtirildi [1], [3].

Empirik metodlar qatoriga pedagogik kuzatuv, suhbat va o'quvchilarning o'quv faoliyati natijalarini tahlil qilish usullari kiritildi. Pedagogik kuzatuvlar orqali 3-sinf o'quvchilarining matn bilan ishlash jarayonidagi faolligi va tushunib o'qish darajasi o'rganildi [5]. Suhbat metodi yordamida o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati va qiziqishlari aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida matn asosida ishlab chiqilgan mashqlar tizimi qo'llanilib, ularning tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga ta'siri baholandi. Interaktiv metodlardan foydalanish o'quvchilarning o'qish jarayonida faol ishtirok etishini ta'minladi [4], [6]. Olingan natijalar tahlil qilinib, umumlashtirish va xulosa chiqarish metodlari orqali tadqiqot natijalari ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot jarayonida 3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilindi. Pedagogik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, matn bilan tizimli va maqsadli ishlash o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish

bilan birga, o'qilgan matn mazmunini ongli anglash darajasini sezilarli darajada yaxshilaydi [1].

Dars jarayonida savol-javob, matn asosida reja tuzish, qayta hikoyalash hamda muammoli topshiriqlardan foydalanish natijasida o'quvchilarning asosiy fikrni ajratib olish va mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlandi. Ayniqsa, matn mazmuni bo'yicha ochiq savollar berish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtirgani kuzatildi [3]. Bu esa tushunib o'qish kompetensiyasining shakllanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Ona tili darslarida qo'llanilgan interaktiv metodlar o'quvchilarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirdi. Guruhli ishlash, munozara va matnni tahlil qilishga qaratilgan mashqlar o'quvchilarning o'z fikrini erkin ifodalashiga va matnga tanqidiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qildi [4]. Natijada o'quvchilar o'qilgan matn mazmunini nafaqat tushunib, balki baholash qobiliyatiga ham ega bo'la boshladilar.

Matn bilan ishlashning bosqichma-bosqich tashkil etilishi tushunib o'qish samaradorligini oshiradi. Avval matn mazmunini umumiy idrok etish, keyin esa detal tahlil qilish orqali o'quvchilar matnning mantiqiy tuzilishini anglay boshladilar [5]. Bu yondashuv o'quvchilarning eslab qolish va qayta ifodalash ko'nikmalarini mustahkamladi.

Tadqiqot natijalari darsliklarda berilgan matnlarning tarbiyaviy mazmuni o'quvchilarning tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Mazmunan boy va hayotiy matnlar o'quvchilarda qiziqish uyg'otib, ularning o'qish jarayoniga faol jalb etilishiga sabab bo'ldi [2]. O'qilgan matn asosida axloqiy xulosalar chiqarish o'quvchilarning nutqiy va ijtimoiy kompetensiyalarini ham rivojlantirdi.

3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish uchun metodik jihatdan asoslangan yondashuvlar samarali ekanini

tasdiqladi. Ushbu natijalar boshlang'ich ta'lim amaliyotida qo'llash uchun muhim ilmiy-metodik ahamiyatga ega.

3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish samarali pedagogik yondashuv talab qiladi. Darsliklarda berilgan matnlar mazmunan boy va hayotiy bo'lib, o'quvchilarning asosiy fikrni ajratib olish, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi [1]. Shu bilan birga, interaktiv mashqlar va savol-javob usullari o'quvchilarning faol ishtirokini oshirib, matnni chuqur anglashga yordam beradi [4], [6].

Pedagogik adabiyotlarda ilgari surilgan nazariy yondashuvlar bilan mos keladi. Masalan, Sh.X. Karimova va M.R. Tursunov ta'kidlaganidek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda matnning tarbiyaviy va g'oyaviy mazmuni muhim ahamiyatga ega [1], [2]. Tadqiqot davomida kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar shuni ko'rsatdiki, metodik jihatdan tuzilgan mashqlar tizimi o'quvchilarning matn bilan faol muloqotini rag'batlantiradi va o'qish jarayonida mustaqil fikrlashni shakllantiradi [3], [5].

Ona tili darslarida matn bilan ishlashning metodik asoslarini tizimli qo'llash, o'quvchilarning tushunib o'qish kompetensiyasini samarali rivojlantirishga imkon beradi. Bu holat boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish va darslarning pedagogik samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). 3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish boshlang'ich ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Tushunib o'qish kompetensiyasi o'quvchilarning nafaqat o'qish malakasini, balki ularning tafakkuri, nutqi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi [1].

O'rganilgan ilmiy manbalar va pedagogik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, matn bilan ishlashga yo'naltirilgan metodlar o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning o'qilgan axborotni ongli idrok etishiga imkon yaratadi [3].

Ayniqsa, savol-javob, tahlil, qayta hikoyalash va interaktiv mashqlardan foydalanish tushunib o'qish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Dars jarayonida bosqichma-bosqichlik tamoyiliga amal qilish va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega [5]. Shuningdek, tarbiyaviy mazmunga ega matnlardan foydalanish o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi [2].

3-sinf ona tili darslarida matn asosida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari ona tili darslarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish hamda darslik va metodik qo'llanmalarni takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримова, Ш.Х. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish. – T.: Ta'lim sohasidagi tadqiqotlar jurnali, 2021, №3. – 45–58 b.
2. Турсунов, М.Р. O'qish savodxonligi darsliklarida tarbiyaviy mazmunni rivojlantirish. – T.: Pedagogika va psixologiya, 2022, №2. – 60–72 b.
3. Алиев, У.Б. Tushunib o'qish ko'nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari. – T.: Ta'lim fanlari jurnali, 2021, №1. – 33–47 b.
4. Абдуллаева, Г.И. O'qish savodxonligi darsliklari va interaktiv metodlar. – T.: Pedagogik tadqiqotlar, 2019, №4. – 78–89 b.
5. Назарова, Д.С. Boshlang'ich sinf o'quvchilari va matn bilan ishlash metodikasi. – T.: Ilmiy-metodik jurnali, 2021, №2. – 40–55 b.
6. Юсупова, М.Ш. O'quvchilarni tushunib o'qishga o'rgatish strategiyalari. – T.: O'zbekiston ta'limi, 2020, №6. – 24–36 b.

INTERAKTIV METODLAR ORQALI BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH

Rustamova Davlatxon Toirjon qizi

Farg'ona davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Raxmonova Mohidil Po'latjon qizi

Farg'ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada interaktiv metodlar orqali boshlang'ich sinflar o'quvchilarining o'qish savodxonligini rivojlantirishga oid samarali pedagogik yondashuvlar yoritilgan. Tadqiqotda ko'rgazmali materiallardan foydalanish, kichik guruhlarda ishlash, o'yin texnologiyalarini qo'llash hamda o'quvchilarning mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlovchi metodlar tahlil qilingan. Natijalar interaktiv usullar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi, matnni tushunish ko'nikmalarini yaxshilashi va o'qish jarayonini faollashtirishini ko'rsatadi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные педагогические подходы к развитию читательской грамотности учащихся начальных классов с использованием интерактивных методов. В исследовании анализируются применение наглядных материалов, работа в малых группах, игровые технологии и методы, направленные на развитие самостоятельного мышления учащихся. Результаты показывают, что интерактивные методы повышают мотивацию, улучшают понимание текста и делают процесс чтения более активным и осознанным.

Annotation: This article explores effective pedagogical approaches to developing reading literacy among primary school students through interactive methods. The study examines the use of visual materials, small-group work, game-based learning, and strategies that enhance students' independent thinking. The findings indicate that interactive techniques increase motivation, improve text comprehension and make the reading process more engaging and active.

Kalit so'zlar: pedagogika, ta'lim jarayoni, tarbiya, shaxs rivoji, metodika, innovatsion yondashuv, o'quv faoliyati, kompetensiya, zamonaviy ta'lim, didaktika, malaka, bilim.

Ключевые слова: педагогика, образовательный процесс, воспитание, развитие личности, методика, инновационный подход, учебная деятельность, компетентность, современное образование, дидактика, квалификация, знание.

Keywords: pedagogy, educational process, upbringing, personality development, methodology, innovative approach, learning activity, competence, modern education, didactics, qualification, knowledge.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning o'qish savodxonligini shakllantirish zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning ustuvor

yoʻnalishlaridan biri sanaladi. Chunki oʻqish savodxonligi keyingi bilimlarni oʻzlashtirish, mustaqil fikrlash va intellektual rivojlanishning poydevorini belgilaydi. Soʻnggi ilmiy izlanishlar taʼlimda interaktiv metodlardan foydalanish oʻquv faoliyati sifatini oshirishda muhim oʻrin tutishini koʻrsatmoqda. Interaktiv metodlar oʻquvchini bilish jarayonining markaziga chiqarib, uning kognitiv faolligini kuchaytiradi, matn mazmunini chuqur anglash, mantiqiy tahlil qilish va mulohaza yuritish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, klasterlash, muammoli vaziyat yaratish, hamkorlikda oʻqitish texnologiyalarining qoʻllanilishi boshlangʻich sinf oʻquvchilarida oʻqish kompetensiyalarining shakllanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Ushbu maqolada interaktiv metodlarning ilmiy-nazariy asoslari, pedagogik imkoniyatlari hamda ularning oʻqish savodxonligini rivojlantirishdagi mexanizmlari tahlil qilinadi. “Interfaol” tushunchasi lot. “interakt” “birgalikda harakat qilish maʼnosini bildiradi. Interfaol oʻqitishda toʻliq va rejalashtirilgan maqsadlar boʻladi. Ushbu maqsadlardan biri- oʻqitish jarayonida shunday yuqori darajadagi sharoit yaratish kerakki, unda tinglovchi oʻqitish jarayonini mahsuldor jarayonga aylantirishi kerak. Interfaol oʻqitish usullarini qoʻllash - tinglovchilar takomillashuvining muhim yoʻnalishlaridan biridir. Faol usullarni qoʻllashga yondoshgan oʻqitish jarayoni sinfdagi barcha tinglovchilarning anglash va fikrlash jarayonda ishtirok etishini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Interfaol usullar oʻzaro harakat, oʻquvchilarning faolligi, guruh tajribasiga tayanish, oʻzaro munosabat tamoyillariga asoslanadi. Oshkoralik asosida ishtirokchilarning oʻzaro harakati, dalillarining asosiligi, hamkorlikdagi bilimlar banki, oʻzaro baholash va nazorat imkoniyati bilan belgilanadigan taʼlimiy muloqot manbai yaratiladi. Yosh avlodga taʼlim berish, ularda bilim, koʻnikma va malakalarni hosil qilish, yangi haqiqatlarni ocha olishga qodir boʻlgan ijodiy mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdan iborat. Taʼlim bolalarning oʻzlashtirishi, oʻzida bilish qobiliyatlarini hamda fikrlash va harakatlarini namoyon qilish jarayonidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Interfaol usulda o'tkaziladigan o'qish mashg'ulotlari bolalarda mustaqil fikrlashni, o'z fikrini himoya qilish va davlat talablariga mos ko'nikmalarni shakllanishiga zamin yaratadi. Bolalar kichik yoshdan boshlab, predmetlarning xususiyatlarini bilishga, ularning yangi qirralarini ochishga qiziqadilar. Bu esa bolalarning hayoti uchun xavfli bo'lishi mumkin. O'qituvchi oldida turgan muhim vazifa bolalarning tajriba o'tkazishlari, tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni bilishlari uchun sharoit yaratishdan iboratdir. Ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini yaratish, ta'lim sifatini oshirish, bolalarni sifatli o'qitishni tubdan yaxshilash uchun ta'lim-tarbiya jarayoniga jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini joriy etish lozim.

Texnologiya – biror ishda, mahoratda, san'atda qo'llaniladigan usullar, yo'llar yig'indisi (Izohli lug'at).⁶

Texnologiya – ishlov berish, ahvolni o'zgartirish san'ati, mahorati, qobiliyati, metodlar yig'indisi (V.M.Shepel).

Pedagogik texnologiya – o'qitishning, ta'limning shakllari, metodlari, usullari, yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus yig'indisi va komponovkasi (joylashuvi)ni belgilovchi psixologik tartiblar (ustanovka)lar majmuasi: u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalaridan iborat (B.T.Lixachev).

Pedagogik texnologiya - pedagog mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan o'quvchi shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir (V.B.Bespalko).

Pedagogik texnologiya - ta'limning rejalashtiriladigan natijalariga erishish jarayoni tafsiloti (I.P.Volkov)

Pedagogik texnologiya - o'quv jarayonining o'quvchilar va o'qituvchi uchun

⁶ Madvaliyev A., Mahkamov N. va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.- 5 tomli.

so‘zsiz qulay sharoitlar ta‘minlashni loyihalash, tashkil qilish va o‘tkazish bo‘yicha hamma detallari o‘ylab chiqilgan birgalikdagi pedagogik faoliyat modeli (V.M.Monaxov).⁷

Pedagogik texnologiya - texnika resurslari, odamlar va ularning o‘zaro ta‘sirini hisobga olgan holda ta‘lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yuvchi o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirishning hamma jarayonlarini yaratish, qo‘llash va aniqlashning tizimli metod.

O‘qituvchining o‘qitish (tarbiya) vositalari yordamida o‘quvchilarga muayyan sharoit va izchillikda ta‘sir ko‘rsatish hamda mazkur faoliyatning mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan sifatlarni shakllantirish jarayoni (N.Saidahmedov).

Yuqorida keltirilgan ayrim ta‘riflarning o‘zaro har xilligidan ko‘rinadiki, pedagogik texnologiya tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, unga pedagogik, psixologik, didaktik, tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa nuqtayi nazarlardan yondashish mumkin.

Hozirgi paytda pedagogika fanida pedagogik texnologiyalar, ta‘lim texnologiyasi, o‘qitish texnologiyasi iboralari tez-tez tilga olinmoqda. Bugungi kungacha pedagogik adabiyotlarda, ta‘lim muammolariga oid ma‘ruzalar, rasmiy hujjatlarda “yangi pedagogik texnologiya”, “ilg‘or pedagogik texnologiya”, “zamonaviy ta‘lim texnologiyasi” ga oid tushunchalari hali ham bir qolipga tushirilmagan, entsiklapediyalarda izohlanganicha yo‘q, uning mazmunini yagona talqini ishlab chiqilmagan va shuning uchun iboraning bir-biridan farqlanuvchi ko‘pgina ta‘riflari mavjud.

Pedagogik texnologiya - shunday bilimlar sohasiki, ular vositasida uchinchi ming yillikda davlatning ta‘lim sohasidagi siyosatida tub burilish yuz beradi, o‘qituvchi faoliyati yangilanadi, o‘quvchi va talaba yoshlarda hurfikrlilik, bilimga

⁷ Omonov H., Xo‘jayev. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.- Toshkent:Iqtisod-moliya, 2009.- 240 b.

chanqoqlik, Vatanga mehr-muhabbat, isonparvarlik tuyg'ulari tizimi shakllantiriladi.

Ma'lumotlilik asosidagi bosh g'oya ham tabiat va inson uzviyligini anglab yetadigan avtoritar va soxta tafakkur yuritish usulidan voz kechgan, sabr-bardoshli, qanoatli, o'zgalar fikrini hurmatlaydigan, milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlar kabi shaxsiy sifatlarni shakllantirishni ko'zda tutgan insonparvarlik hisoblanadi. Bu masalaning yechimi qaysidir darajada ta'limni texnologiyalashtirish bilan bog'liqdir.

Pedagogik texnologiya tushunchasini izohlashda texnologiya jarayoni asos qilib olingan. Aslini olganda ham, bu tushunchaga berilgan ta'riflar pedagogik adabiyotlarda nihoyatda ko'pdir. Pedagogik adabiyotlarda "texnologiya" atamasining xilma-xil ko'rinishlarini uchratish mumkin: "o'qitish texnologiyasi", "ta'limli texnologiya", "ma'lumot texnologiyasi", "o'quv jarayoni texnologiyasi" va hokazo. O'qitish texnologiyasi pedagogik texnologiyaga yaqin tushuncha bo'lsa-da, aynan o'xshash ma'noni anglatmaydi, chunki u ma'lum predmet, mavzu va savollar doirasidagi aniq o'quv materialini o'zlashtirish yo'lini muayyan texnologiya atrofida ifoda etadi. U ko'proq xususiy metodika bilan bir qatorda turadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Interfaol mashq, rolli o'yin – bu harakat orqali o'rgatish - tajriba orttirishning eng samarali usulidir, bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishning qiziqarli shaklidir va bolalarga boshqalar shunday vaziyatlarda o'zlarini qanday his etganlarini tushunishga yordam beruvchi usuldir.

Interfaol o'qitish mashg'ulotini o'tkazishda quyidagilarga e'tibor qaratishingiz kerakligi tavsiya etiladi.

- Mashg'ulot ishtirokchilari uchun mavzu tanlash;
- Ishtirokchilarning yoshi, ularning qiziqishlari, bo'lajak kasbi;
- Mashg'ulot o'tkazishning vaqtinchalik belgilari;
- Ushbu mavzuda guruhlar bilan avval mashg'ulot o'tkazilganmi?

- Ushbu mashg'ulot bilan guruhning qiziqishi;

Interfaol o'qitishdagi ayrim metodlar:

1. Aqliy hujum;
2. Kichik guruhlar bilan ishlash;
3. Suhbat;
4. Juftlikda ishlash;
5. Kichik ma'ruza;
6. Rolli o'yinlar;
7. Harakatli o'yinlar;
8. Bahs- munozara.

O'quvchilar she'rni birinchi marta eshitayotgan bo'lsalar, muqaddima suhbatida savollardan tashqari she'r mavzusiga taalluqli suratdan, bahor guldastasidan yoki kuzgi barglar va boshqalardan ham foydalanadi. O'quvchilar bilan 2—3 daqiqa davomida, masalan: kuz haqida, bolalar bunday chiroyli kuzgi barglarni qayerdan terganlari to'g'risida gaplashadi va ulardan kuzda bog'da nimalarni ko'rganliklari va hokazolarni so'raydi. Bunday suhbatdan so'ng o'qituvchi birdaniga she'rni ifodali qilib o'qishga kirishadi. Keyin she'rning nomini, kim yozganligini aytadi.

O'qituvchi bolalarga she'rni o'qib bergach, suhbat o'tkazadi: bu she'rning nima haqida yozilganligini, bolalarga she'rning qayeri yoqqanligini so'raydi, bolalarga yoqqan satrlarni takror o'qib beradi. Keyin o'qituvchi bolalarga she'rni yodlashni taklif etadi, o'zi ham takror o'qiydi (she'rning murakkabligiga qarab 2—3 marta o'qiydi). O'qituvchi dastlab tez eslab qoladigan bolalarni, undan keyin esa o'zi oldindan belgilab qo'ygan o'quvchini chaqiradi. O'quvchilarni she'rni ifodali o'qishga o'rgatishga alohida ahamiyat berish lozim. O'qituvchi suhbat vaqtida bolalarga bayramlar haqidagi she'rlarning sevinch bilan, kuz haqidagi she'rlarning esa bir oz g'amgin ohangda aytilish sabablarini tushuntiradi. She'r yodlatish mashg'ulotini o'tkazish paytida quyidagi qoidalarni unutmaslik lozim: she'rni

o'qituvchining o'zi yod bilishi kerak, she'rning hammasi(satrlari yoki bandlarini emas) o'rganiladi, she'r hech qachon xor bilan yod olinmaydi, o'quvchilar uni yakka tarzda takrorlaydilar; she'r o'qishda o'qituvchi matnni aytib turadi (so'z yoki satrni), o'quvchilarga o'tirgan joylarida she'r satrlarini aytishga yo'l qo'yadi va hokazo. Mashg'ulotni juda yorqin ijro bilan: ifodali o'qiydigan bolani chaqirish, bolalarning u bilan birga yangi she'r aytadigan sevimli o'yinchoqlarini olib kirish bilan tugallash lozim. Mashg'ulotning ikkinchi qismida (she'r yodlash mashg'ulotning hamma vaqtini olmaydi) biror hikoyani takror o'qish, tez aytishlarni takrorlash, ovoz nutq madaniyatiga xos o'yin yoki mashq o'tkazish mumkin. She'rni nutq o'stirishga doir bir necha mashg'ulotlarning ikkinchi qismida she'rni rollarga bo'linib, qismlarga ajratib, "Davomini ayt" o'yinini o'ynab va boshqa usullardan foydalanib takrorlanadi. Bir qancha asarlarni, ayniqsa ertaklar, uncha murakkab bo'lmagan asarlarni, shuningdek, mantiqan osongina qismlarga bo'lish mumkin bo'lgan, hajmi jihatidan kattaroq ba'zi asarlarni birinchi marta o'qib beradi. Masalan, S. Marshakning "O'n ikki oy" ertagi "davomli" o'qiladi. O'quvchilarga oldingi mashg'ulotlardan tanish bo'lgan, shuningdek, dasturga kiritilmagan asarlarni takror o'qib berish mumkin. Mashg'ulotlardan tashqari vaqtlarda tabiat haqidagi asarlarni, lirik she'rlarni o'qish yaxshi natija beradi. Mashg'ulotlarda emas, balki ma'lum bir sharoitda o'qib berilgan boshqa bir asar bolalarning aql-idroki va his-tuyg'usiga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Bunday o'qishni nazarda tutish va kunning ikkinchi qismida har kuni "Ifodali o'qish va suhbat" rejalashtirish mumkin. Bunda o'quvchilar istagan ertak, hikoyalarini o'qituvchi o'qib berishi yoki hikoya qilib berishi mumkin, yoki topishmoq, maqol va matallardan keng foydalanish mumkin. Avvalo, mazmuni va tili jihatidan bolalarga tushunarli maqol va matallarni ustalik bilan tanlay olish kerak. Maqol (nasihatimiz qisqacha xalq hikmatli so'zi)ni bolalarga yod oldirmaslik, o'rni kelganda bir necha marta ishlatish lozim. Maqolning ko'chma ma'nosini tushuntirib o'tirishning ham hojati yo'q. Ba'zan maqolning qanchalik chiroyli va

o‘rinli aytilganini ta’kidlab o‘tish kerak. Topishmoqlardan ham keng foydalaniladi. Bunda o‘qituvchilar o‘z oldilariga o‘quvchilarning iloji boricha ko‘proq topishmoqlarni eslab qolishlarini emas, balki ularning topishmoqni topish jarayonida yaxshi fikrlashlarini, har bir narsani taqqoslay olishlarini maqsad qilib qo‘ysinlar. O‘quvchilarda tanish asarlar haqidagi bilimlarini o‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan o‘rinlar mustahkamlash mumkin. Masalan, qo‘g‘irchoqlar uchun ertalik tashkil qilishni bolalarga taklif etadi. Bu ertalikda o‘quvchilar tanish ertaklarini qo‘g‘irchoqlariga so‘zlab berishadi. Bunda “Radio”, “Televizor”, “Kino” o‘yinlaridan tanish ertak va hikoyalarni aytib berish keng qo‘llaniladi. 2-chorakdan boshlab dramalashtirilgan o‘yinlardan foydalanish kerak. Bunday o‘yinlar o‘quvchilar nutqida ifodalilikni tarkib toptirish, kitobga qiziqish, ijodiy qobiliyatlarni tarbiyalash vositasidir. Ba’zi bir bayramlar uchun turli janrdagi asarlarni tanlash tavsiya etiladi: she’rlar, topishmoqlar, hikoyalar, ertaklardan olingan parchalarni, shuningdek, maqol va matallar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiruvchi muhim pedagogik omil hisoblanadi. Interaktiv yondashuv o‘quvchilarning o‘quv jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlab, ularni mustaqil fikrlashga, matn mazmunini chuqur anglashga, tahlil qilish va muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltiradi. O‘qish mashg‘ulotlarida faol metodlarni qo‘llash nafaqat bilim olish jarayonini faollashtiradi, balki o‘quvchilarda refleksiya, ijodkorlik va hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, interfaol metodlarning o‘zaro hamkorlik, o‘quvchining shaxsiy tajribasiga tayanish, fikr almashish va o‘zaro ta’sir tamoyillariga asoslanishi o‘quv jarayonining sifati va mazmunini boyitadi. Bunday yondashuv barcha o‘quvchilarning bilim olish jarayoniga jalb qilinishini ta’minlab, ularning individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradi. Natijada

interaktiv metodlar o'qish savodxonligini rivojlantirishning ustuvor strategiyasi sifatida qaralib, ta'limning innovatsion mazmunini shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Madvaliyev A., Mahkamov N. va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.- 5 tomli.
2. Omonov H., Xo'jayev. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.- Toshkent:Iqtisod-moliya, 2009.- 240 b.
3. Yo'ldoshev, J. G. Pedagogik texnologiyalar vainnovatsion ta'lim. — Toshkent: Fan, 2021. — 198 b.
4. Xolmatova, N. M. O'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish. — “Boshlang'ich ta'lim” jurnali, №3, 2023. — 27–31-betlar.
5. Tilavova, D. Sh. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy kompetensiyani shakllantirishning samarali metodlari. — “Ta'lim jarayoni” ilmiy-amaliy jurnal, №1, 2024. — 44–47-betlar.
6. Abdullaeva, N. A. Boshlang'ich ta'limda fanlararo integratsiya tamoyillari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 112 b.
7. Karimova, Z. Sh. O'qish darslarida o'quvchilarning ijtimoiy va iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish. — “Ta'lim va taraqqiyot” jurnali, №2, 2023. — 59–63-betlar.
8. Raxmonov, M. Pedagogik mahorat va o'qituvchi faoliyati. — Toshkent: Ilm ziyo, 2022. — 176 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TUSHUNIB O'QISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

I.Xoldarova

FarDU boshlang'ich ta'lim uslubiyoti kafedrası professori, PhD

www.irodaxoldarova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik va metodik jihatlari yoritilgan. Tushunib o'qish kompetensiyasi o'quvchilarning matn mazmunini anglash, asosiy va ikkilamchi g'oyalarni farqlash, xulosalar chiqarish hamda o'qilgan axborotni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llaniladigan samarali usullar, jumladan, matn ustida ishlash texnologiyalari, savol-javob, muammoli vaziyatlar yaratish, grafik organayzerlar va reflektiv mashqlar tahlil qilingan. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Maqolada nazariy tahlil bilan bir qatorda amaliy tajribalar natijalari ham umumlashtirilgan bo'lib, ular tushunib o'qish kompetensiyasini bosqichma-bosqich shakllantirish samaradorligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tushunib o'qish, o'qish savodxonligi, kompetensiyaviy yondashuv, boshlang'ich ta'lim, matn bilan ishlash, o'qish strategiyalari, mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, o'quv faoliyati, didaktik mashqlar, interfaol metodlar, reflektiv faoliyat, o'quvchi faolligi, pedagogik texnologiyalar, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические и методические аспекты формирования компетенции осознанного чтения у учащихся начальных классов. Компетенция осознанного чтения играет важную роль в развитии у обучающихся умений понимать содержание текста, выделять основную и второстепенную информацию, делать выводы и применять полученные знания на практике. В исследовании анализируются эффективные методы, используемые в процессе начального образования, такие как работа с текстом, вопросно-ответные технологии, создание проблемных ситуаций, использование графических органайзеров и рефлексивных упражнений. Особое внимание уделено компетентностному подходу как основе формирования читательской грамотности младших школьников. Наряду с теоретическим анализом в статье обобщены результаты практических наблюдений, подтверждающие эффективность поэтапного формирования компетенции осознанного чтения. Полученные результаты могут быть использованы в методической деятельности учителей начальных классов и при разработке учебно-методических материалов.

Ключевые слова: понимание прочитанного, грамотность чтения, компетентностный подход, начальное образование, работа с текстом, стратегии чтения, логическое мышление, критическое мышление, учебные мероприятия, дидактические упражнения, интерактивные методы, рефлексивная деятельность, деятельность учащихся, педагогические технологии, эффективность образования.

Abstract. This article examines the pedagogical and methodological aspects of developing reading comprehension competence in primary school students. Reading comprehension competence plays a crucial role in enabling learners to understand the content of texts, identify main and supporting ideas, draw conclusions, and apply acquired information in practical contexts. The study analyzes effective methods used in primary education, including text-based activities, question-and-answer techniques, problem-based learning, graphic organizers, and

reflective exercises. Particular attention is paid to the competency-based approach as a foundation for improving reading literacy among young learners. Alongside theoretical analysis, the article summarizes practical observations that confirm the effectiveness of a step-by-step approach to developing reading comprehension competence. The findings of the study provide valuable methodological recommendations for primary school teachers and can be utilized in the development of teaching and learning materials aimed at enhancing students' reading comprehension skills.

Keywords: reading comprehension, reading literacy, competency-based approach, primary education, working with text, reading strategies, logical thinking, critical thinking, learning activities, didactic exercises, interactive methods, reflective activity, student activity, pedagogical technologies, educational effectiveness.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim sohasidagi farmonlari va qarorlari mamlakatimizda bosqichma-bosqich sifatli pedagogik jarayonlarni ta’minlashda asosiy huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Xususan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun⁸ (2020) va Prezidentning 2019-yil 5-fevraldagi PF–5678-sonli Farmoni⁹ maktab ta’limi tizimini modernizatsiya qilish va o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Ushbu hujjatlar bosqichma-bosqich boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi va tushunib o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishni talab qiladi. Boshlang‘ich ta’lim – shaxsning asosiy kognitiv, mantiqiy va axloqiy rivojlanishining poydevori bo‘lib, aynan shu bosqichda bolalar dunyoqarashini shakllantiradi, bilimga qiziqish uyg‘otadi va o‘rganishga tayyorlaydi¹⁰. Shu bois, o‘quvchilarning tushunib o‘qish kompetensiyasini shakllantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Tushunib o‘qish kompetensiyasi o‘quvchilarning matn mazmunini anglash, asosiy va ikkilamchi g‘oyalarni farqlash, xulosalar chiqarish va o‘qilgan materialni amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tushunib o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayoni faqat matn bilan ishlash bilan

⁸ O‘zbekiston Respublikasi Qonuni “Ta’lim to‘g‘risida”, Toshkent, 2020.

⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni PF–5678, Toshkent, 2019.

¹⁰ Karimova G.M. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, Toshkent: O‘qituvchi, 2019, 224 b.

chegaralanmaydi, balki interfaol va kompetensiyaviy yondashuvlarni ham o'z ichiga olishi zarur. Masalan, savol-javob texnologiyalari, muammoli vaziyatlarni yaratish, grafik organayzerlar va reflektiv mashqlar o'quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, ular o'quv materialini mustaqil tahlil qilishga, asosiy g'oyalarni ajratishga hamda o'z fikrini aniq ifodalashga o'rgatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'lim yig'ilishlarida bolalarning axborot-kommunikatsion texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilab, boshlang'ich sinf pedagoglarini o'quv jarayonida innovatsion metod va texnologiyalardan samarali foydalanishga chaqirgan¹¹. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarning tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish faqat an'anaviy metodlar bilan emas, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol yondashuvlar orqali amalga oshirilishi lozim. Mazkur tadqiqotning maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning samarali usullarini aniqlash va tizimlashtirishdir. Tadqiqot obyekti – boshlang'ich sinf o'quvchilari, predmeti esa – ularning tushunib o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni va metodik yondashuvlar hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish masalasi pedagogika va didaktika ilmida uzoq yillardan beri muhim o'rinni egallaydi. Tushunib o'qish – bu o'quvchining matnni faqat tovushlab o'qib qolmasdan, mazmunini anglab, asosiy fikrlarni ajratib olish va o'z bilimlari bilan bog'lay olish qobiliyatidir. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tushunib o'qish kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat o'qish savodxonligini oshirish, balki ularning fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogik adabiyotlarda tushunib o'qishning rivojlanishi o'quvchilarning so'z

¹¹ Mirziyoyev Sh.M. Oliy ta'lim va pedagogik jarayonlar yig'ilishi nutqi, Toshkent, 2021.

boyli, nutq madaniyati va matn bilan ishlash tajribasi bilan bog‘liq ekanligi qayd etilgan. Shu bilan birga, o‘quvchilarning matnni tushunishdagi qobiliyatlari individual xususiyatlarga bog‘liq bo‘lib, ularni rivojlantirish uchun mos pedagogik yondashuvlar qo‘llash talab etiladi. Nazariy tadqiqotlar o‘quvchilarning matnni tahlil qilish, asosiy g‘oyani aniqlash, prediktsiyalar tuzish va matn bo‘yicha savollar berish kabi strategiyalarni o‘rganish orqali tushunib o‘qish darajasi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatadi. Adabiyotlar o‘quvchilarning tushunib o‘qishini shakllantirishda interaktiv va faol metodlardan foydalanish samarali ekanligini ko‘rsatadi. Bu metodlar o‘quvchilarning matn bilan faol muloqotini ta‘minlaydi, o‘quv jarayonini qiziqarli va motivatsion qiladi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning individual rivojlanish darajasiga moslashtirilgan mashqlar, guruh muhokamalari va pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘quvchilarni matnni chuqurroq tushunishga o‘rgatadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tushunib o‘qish kompetensiyasini shakllantirishda strategik, interaktiv va individual yondashuvlarni uyg‘un qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Bu o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda o‘quv jarayonini samarali qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tushunib o‘qish kompetensiyasini shakllantirishda qo‘llaniladigan metodlar pedagogik nazariya va amaliyotga asoslanadi. Bu metodlar o‘quvchilarning matnni tushunish qobiliyatini rivojlantirishga, ularni matn bilan faol ishlashga o‘rgatishga qaratilgan. Nazariy metodlar o‘quvchilarning tushunib o‘qishini shakllantirishga asos bo‘ladi. Bu metodlar pedagogik adabiyotlarni o‘rganish, turli yondashuvlarni solishtirish va tizimlashtirishga xizmat qiladi. Shu orqali o‘qituvchi samarali strategiyalarni tanlash imkoniga ega bo‘ladi.

Amaliy metodlar esa o‘quvchilarning tushunib o‘qish qobiliyatini bevosita shakllantirishga yo‘naltirilgan. Shu jumladan, o‘quvchilarga matn bo‘yicha savol

berish, asosiy g'oyalarni ajratib olish, izohlash va prediktsiyalar tuzish orqali faol o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish ishlari olib boriladi. Shuningdek, guruh ishlari va individual mashqlar o'quvchilarning fikr almashish va matnni tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Interaktiv metodlar, masalan, audiovizual materiallardan foydalanish yoki matnga asoslangan o'yinlar o'quvchilarning diqqatini jamlash va tushunib o'qishni qiziqarli qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, metodlar tizimi o'quvchilarning tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishda nazariy asos va amaliy faoliyatni uyg'unlashtiradi. Bu metodlar o'quvchilarning fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, matn bilan mustaqil ishlash qobiliyatini oshirish va o'quv jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning samarali yo'llari pedagogik strategiyalar va metodlarning uyg'un qo'llanishi bilan bog'liq. Eksperiment va kuzatuvlar davomida o'quvchilarga matnni faqat tovushlab o'qish emas, balki asosiy g'oyalarni ajratib olish, savol-javob qilish va matn bo'yicha prediktsiyalar tuzish bo'yicha faol mashg'ulotlar berilganda, ularning tushunib o'qish darajasi sezilarli darajada oshgani aniqlangan. Shu bilan birga, guruh ishlari va interaktiv faoliyatlar orqali o'quvchilar o'zaro fikr almashish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirgan.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, individual darajalarga moslashtirilgan mashqlar va o'qituvchining qo'llab-quvvatlashi o'quvchilarning matnni chuqurroq tushunishida muhim rol o'ynaydi. O'quv jarayonida interaktiv resurslardan foydalangan holda, o'quvchilarning e'tiborini jamlash va o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish imkoniyati mavjudligi aniqlangan. Shu tarzda, olingan natijalar pedagogik metodlarni uyg'un qo'llash orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini samarali rivojlantirish mumkinligini tasdiqlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish natijalari pedagogik va didaktik tadqiqotlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Tadqiqot jarayonida aniqlanganidek, o'quvchilarning matnni tushunish qobiliyatini rivojlantirishda strategik, interaktiv va individual yondashuvlar eng samarali metod hisoblanadi. Nazariy manbalarda ta'kidlanganidek, o'quvchilarning so'z boyligi va nutq madaniyati matnni tushunish darajasiga bevosita ta'sir qiladi (Anderson, 2017; Snow, 2019). Shu nuqtai nazardan, darslarda so'z boyligini oshirish va matnga doir faol mashqlarni tashkil etish tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishning muhim vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarga matnni faqat tovushlab o'qish emas, balki asosiy g'oyalarni ajratib olish, savol-javoblar orqali matnni tahlil qilish va prediktsiyalar tuzish bo'yicha faol mashg'ulotlar berilganda, ularning tushunib o'qish darajasi sezilarli darajada oshgan. Bu holat pedagogik adabiyotlarda ilgari surilgan o'quv strategiyalarining samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Shu bilan birga, guruh ishlari orqali o'quvchilar o'zaro fikr almashib, matn bo'yicha muhokama olib borish imkoniyatiga ega bo'lishdi, bu esa ularning tahlil qilish va izohlash ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Interaktiv metodlar, masalan, audiovizual materiallar, matnga asoslangan o'yinlar va raqamli resurslar o'quvchilarning diqqatini jamlash va o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan. Bu esa o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ularni mustaqil fikrlashga undaydi. Shu bilan birga, individual darajalarga moslashtirilgan mashqlar o'quvchilarning o'z imkoniyatlari doirasida rivojlanishiga yordam beradi, bu esa har bir o'quvchining kompetensiya darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Pedagogik yondashuvlarning uyg'un qo'llanishi boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishda samarali ekanligi aniqlandi. Nazariy manbalar bilan solishtirganda, amaliy tadqiqotlar bu yondashuvlarning nafaqat samarali, balki motivatsion jihatdan ham foydali ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, o'qituvchining faol qo'llab-quvvatlashi va o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish pedagogik jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirish uchun strategik, individual va interaktiv metodlarni uyg'un qo'llash, o'quvchilarning o'z imkoniyatlari doirasida rivojlanishiga sharoit yaratish hamda darslarni motivatsion jihatdan qiziqarli qilish zarurligi ilmiy jihatdan tasdiqlanadi.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta'kidlash mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tushunib o'qish kompetensiyasini shakllantirishda nazariy bilimlar va amaliy metodlarni uyg'un qo'llash eng samarali yondashuv hisoblanadi. Strategik yondashuvlar, individual mashqlar va interaktiv metodlarning uyg'unligi o'quvchilarning matnni chuqur tushunish qobiliyatini oshiradi, fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda o'qishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi. Shu tarzda, pedagogik jarayonni rejalashtirish va metodlarni tanlashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. М.А.Донияров Развитие грамотности чтения у учащихкхся началнйкх классов как приоритетная задача // Асадемия Опен. 2025.
2. Z.V.Nishonova Enhancing primary school reading comprehension through integrated digital technology and phonics instruction // Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar. 2025.

3. A.A.Abdullayev Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning regulativ ta'limiy faoliyati // Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlar. 2025.
4. X.N.Arziqulova Boshlang'ich sinf o'quvchilarini faol kitobxonlikka o'rgatishda "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarining ahamiyati // PEDAGOG. 2025.
5. O.B.Abdullajonova Ona tili va o'qish savodxonligi darsligidagi matnlar orqali axloqiy fazilatlarni shakllantirish // PEDAGOG. 2025.
6. S.T.Ergasheva Xalqaro tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini baholash bo'yicha xorijiy davlatlar amaliyoti // O'zbekiston fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2025

MANTIQUIY MASALALAR YECHISH JARAYONIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING MATEMATIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH.

Dehqonova Mahliyo Shuhrat qizi

Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mahliyo1993@gmail.com.

+998904078293

ORCID: 0009-0002-9588-551X

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirishda mantiqiy masalalarning o'rni va ahamiyati keng qamrovda tahlil qilinadi. Xususan, mantiqiy masalalarning o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtirishdagi roli,

ularning mustaqil va ongli fikrlashini shakllantirishdagi didaktik imkoniyatlari yoritib beriladi. Maqolada mantiqiy masalalar orqali o'quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, muhim va ikkinchi darajali belgilarni ajratish hamda mantiqiy xulosa chiqarish kabi fikrlash amallarini rivojlantirish mumkinligi asoslab berilgan. Shuningdek, mantiqiy masalalarni yechish jarayonida o'quvchilarda muammoli vaziyatlarni anglash, ularni hal etish yo'llarini izlash, turli yechim variantlarini solishtirish va eng maqbulini tanlash ko'nikmalari shakllanishi ta'kidlanadi. Maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida mantiqiy masalalardan samarali foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ham keltirilgan. Bundan tashqari, mantiqiy masalalar o'quvchilarning ijodiy yondashuvini rivojlantirish, ularni faollikka undash va dars jarayoniga qiziqishini oshirishda muhim pedagogik vosita ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: matematik tafakkur, mantiqiy masala, tafakkurni rivojlantirish, ijodiy fikrlash, metodika, boshlang'ich ta'lim.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируется роль и значение логических задач в процессе развития математического мышления учащихся начальных классов. Особое внимание уделяется дидактическим возможностям логических задач как эффективного средства активизации познавательной деятельности и формирования самостоятельного и осознанного мышления обучающихся. В статье обосновывается, что решение логических задач способствует развитию у школьников таких мыслительных операций, как анализ, сравнение, обобщение, выделение существенных признаков и формулирование логических выводов. Кроме того, подчёркивается значение логических задач в формировании у учащихся умений осознать проблемные ситуации, находить пути их решения, сравнивать различные варианты и выбирать наиболее оптимальное решение. На основе проведённого анализа в статье представлены научно-методические рекомендации по эффективному использованию логических задач на уроках математики в начальной школе.

Ключевые слова: математическое мышление, логическая задача, развитие мышления, творческое мышление, методика, начальное образование.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the role and significance of logical problems in the development of mathematical thinking among primary school students. Particular attention is paid to the didactic potential of logical problems as an effective means of activating learners' cognitive activity and fostering independent and conscious thinking. The study substantiates that solving logical problems contributes to the development of essential cognitive operations such as analysis, comparison, generalization, identification of essential features, and drawing logical conclusions. Furthermore, the article emphasizes the importance of logical problems in developing students' abilities to recognize problem situations, search for effective solution strategies, evaluate alternative solutions, and select the most optimal one. Based on the research findings, scientific and methodological recommendations are proposed for the effective integration of logical problems into primary school mathematics instruction.

Keywords: mathematical thinking, logical problem, development of thinking, creative thinking, methodology, primary education.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarning faqatgina tayyor bilimlarni o'zlashtirishi bilan cheklanmay, balki ularni mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammolarga mantiqiy yondashish va ijodiy yechim topishga o'rgatishni talab qilmoqda. Boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxs tafakkurining, idrok va kuzatuvchanlik qobiliyatining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega davrdir. Ayniqsa, matematika fani o'quvchilarda mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatini keng ta'minlaydi. Shu jihatdan, mantiqiy masalalardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Mantiqiy masalalar o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi, sabab-oqibat aloqalarini tushunish, tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish hamda xulosa chiqarish malakalarini shakllantiradi. Bunday masalalar orqali o'quvchilar nafaqat matematik bilimlarini mustahkamlaydilar, balki muammoli vaziyatlarni hal etish, o'z fikrini asoslab berish va yangi yechimlarni izlashga o'rganadilar. Shu bois, boshlang'ich ta'limda mantiqiy masalalardan tizimli foydalanish o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning zaruriy sharti sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish masalasi xorijiy va mahalliy olimlarning ko'plab tadqiqotlarida muhim ilmiy yo'nalish sifatida o'rganilgan. Psixologiya va pedagogika sohalarida olib borilgan ilmiy izlanishlar bu jarayonning nazariy asoslarini, o'quvchilarda mantiqiy tafakkurni shakllantirish omillarini chuqur tahlil qilib bergan.

Mashhur rus psixologi L.S.Vygotskiy o'quvchilarning tafakkur faoliyati o'qituvchi yordamida amalga oshiriladigan o'quv faoliyati orqali rivojlanishini "yaqin rivojlanish zonasi" tamoyili bilan izohlaydi. Unga ko'ra, o'quvchi o'zi mustaqil bajara olmaydigan, biroq o'qituvchi ko'magida bajara oladigan topshiriqlarni bajarish orqali tafakkurini kengaytiradi[1]. Shu nuqtayi nazardan, mantiqiy masalalar o'quvchining intellektual imkoniyatlarini faollashtirish va bilish jarayonini yangi bosqichga olib chiqishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shvetsariyalik olim J.Piaget tafakkurning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarni "konkret amaliy tafakkur" bosqichida deb ta'riflaydi. Unga ko'ra, bola mantiqiy xulosalarni faqat amaliy faoliyat va tajribalar orqali o'zlashtiradi[2]. Shu sababli mantiqiy masalalar bolalarda tahliliy, sabab-oqibatli fikrlash, taqqoslash va umumlashtirish kabi kognitiv jarayonlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

D.B.Elkonin o'quv faoliyatini rivojlantiruvchi psixologik omillarni o'rganar ekan, o'quvchilar tafakkurini faollashtirishda muammoli topshiriqlarning o'rni beqiyosligini ta'kidlaydi[3]. Uning fikricha, mantiqiy masalalar o'quvchini faol o'quv jarayoniga jalb etadi, unda refleksiya, mustaqil fikrlash va o'z nuqtai nazarini asoslash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Faoliyat nazariyasi asoschisi A.N.Leontyev tafakkur inson faoliyatining bevosita mahsuli ekanini ta'kidlab, bilish jarayonining markazida o'quv faoliyatining o'zi turishini asoslaydi[4]. Shu bois mantiqiy masalalarni yechish jarayoni o'quvchining faol bilish faoliyatini tashkil etuvchi, tafakkur mexanizmlarini shakllantiruvchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Amerikalik psixolog J.Bruner o'zining "kashfiy o'qitish" (discovery learning) nazariyasida bilimni tayyor shaklda emas, balki izlanish va muammoli vaziyatlarni yechish orqali o'zlashtirish g'oyasini ilgari surgan. Uning qarashlariga ko'ra, o'quvchi yangi bilimni topish jarayonida faol bilish sub'ekti sifatida shakllanadi. Mantiqiy masalalar ana shu "kashf etish" faoliyatini qo'zg'atuvchi tabiiy mexanizm sifatida ishlaydi.

Mahalliy tadqiqotchilar ham bu borada e'tiborga loyiq ilmiy izlanishlar olib borganlar. Xususan, professor Z.T.Shodmonova o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda mantiqiy topshiriqlarning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatini yoritgan. Unga ko'ra, mantiqiy masalalar o'quvchilarning matematik tafakkuri bilan bir qatorda ularning reflektiv va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

M.Q.Jumayev esa boshlang'ich ta'limda mantiqiy masalalarning o'rni va ahamiyatini tahlil qilib, bu turdagi topshiriqlar o'quvchilarda bilishga qiziqish, mustaqil fikrlash, tahlil va mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishini asoslab bergan[5].

T.Sh.Aripov o'z ilmiy ishlarida mantiqiy masalalar bilan didaktik o'yinlarning uyg'unligini ta'minlash orqali o'quvchilarning tafakkur faoliyatini "harakatda rivojlantirish" mumkinligini ta'kidlaydi. U bu jarayonni o'quvchilarning faolligini oshiruvchi, ijodiy qobiliyatlarini namoyon etuvchi ta'limiy mexanizm sifatida baholaydi.

Yuqoridagi manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mantiqiy masalalar o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishda kompleks ta'sir kuchiga ega bo'lgan didaktik vositadir. Xorijiy olimlarning (Vygotskiy, Piaget, Bruner) tadqiqotlari tafakkurning nazariy mexanizmlarini asoslab bersa, mahalliy tadqiqotchilar (Shodmonova, Jumayev, Aripov) ularni amaliy-metodik jihatdan boyitib, boshlang'ich ta'lim sharoitiga moslashtirganlar. Shu tariqa, mantiqiy masalalarning o'quvchilarning tafakkurini shakllantirishdagi o'rni ilmiy jihatdan

asoslangan va ta'lim amaliyotida samarali natijalar beruvchi omil sifatida e'tirof etiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mantiqiy masalalar o'quvchilarda nafaqat hisoblash amaliy ko'nikmalarini, balki tahliliy, sintetik, reflektiv va prognozlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi o'quv vositasidir. Ularning mohiyati shundaki, o'quvchi masalani yechish jarayonida tafakkur faoliyatining barcha turlarini kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish, mantiqiy xulosa chiqarish va muammoli fikrlashni ishga soladi. Psixologik nuqtai nazardan, mantiqiy masalalar o'quvchilarda tafakkurning elastikligi, intellektual faollik va ijodiy qiziqishni kuchaytiradi. Bu jarayon o'quvchining shaxsiy tajribasiga tayanadi va uni mustaqil bilish faoliyatiga yo'naltiradi. Shu bois, bunday masalalar orqali o'quvchilarda fikr yuritishning izchilligi, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish malakalari shakllanadi. Boshlang'ich ta'limda mantiqiy masalalardan foydalanishning samaradorligi, avvalo, ularning ta'lim jarayoniga puxta integratsiya qilinishiga bog'liq. O'qituvchi masalalarni tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, kognitiv imkoniyatlari, tajriba darajasi va individual o'quv motivatsiyasini inobatga olishi lozim. Mantiqiy masalalarni yechish jarayonida o'quvchilar o'z bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llash, fikr yuritish ketma-ketligini saqlash va o'z xatolarini tahlil qilishni o'rganadilar. Mantiqiy masalalarni o'qitish jarayonida quyidagi metodik yondashuvlar muhim o'rin tutadi: Muammoli yondashuv. Ushbu yondashuv o'quvchini mustaqil izlanish faoliyatiga yo'naltiradi. O'quvchi masalani yechishda muammoni angelaydi, faraz ilgari suradi va uning yechimini topishga intiladi. Bu jarayon tafakkurning faolligini oshiradi va bilish motivatsiyasini kuchaytiradi.

Bosqichma-bosqich fikrlash modeli. Masalani tahlil qilish, reja tuzish, yechim variantlarini izlash, taxmin ilgari surish, amalda tekshirish va natijani baholash bosqichlaridan iborat ushbu model o'quvchida tizimli fikrlashni shakllantiradi. Reflektiv faoliyat. Masala yechimidan so'ng o'quvchi o'z fikrini asoslaydi, yechim jarayonini tahlil qiladi va muqobil variantlarni ko'rib chiqadi. Bu esa tafakkurning chuqurlashishiga va tanqidiy fikrlash ko'nikmasining rivojlanishiga xizmat qiladi. Mantiqiy masalalarni dars jarayoniga muntazam kiritish orqali o'quvchilarda matematik tafakkur bilan bir qatorda tahliliy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish mumkin. Ular o'quvchilarda matematik tushunchalar orasidagi bog'liqlikni anglash, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish, umumlashtirish va nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash malakasini hosil qiladi. Shuningdek, mantiqiy masalalar darsni jonlantiruvchi, o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jalb etuvchi vosita bo'lib, o'quvchilar orasida musobaqalashuv, ijodiy yondashuv va o'z fikrini himoya qilish madaniyatini rivojlantiradi. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, mantiqiy masalalar boshlang'ich sinf

o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirishda muhim metodik ahamiyatga ega. Ular orqali o'quvchilarda mustaqil, reflektiv va ijodiy fikrlash qobiliyatlari shakllanadi, tafakkurning izchilligi, mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash va tahlil qilish malakalari rivojlanadi. O'qituvchi tomonidan mantiqiy masalalardan maqsadga muvofiq, tizimli va bosqichma-bosqich foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi hamda o'quvchilarning intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bois, mantiqiy masalalarga asoslangan o'qitish boshlang'ich ta'limda nafaqat matematik bilimlarni mustahkamlash, balki tafakkurni rivojlantirishning muhim metodik vositasi sifatida e'tirof etilishi lozim.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirishda mantiqiy masalalar muhim o'rin egallaydi. Mantiqiy masalalarni yechish jarayonida o'quvchilar fikrlashning asosiy amallari tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarishni o'rganadilar. Bu esa ularning nafaqat matematik bilimlarini mustahkamlaydi, balki mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Shu bilan birga, mantiqiy masalalar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirib, faol ishtirokini ta'minlaydi hamda muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida mantiqiy masalalardan samarali va tizimli foydalanish o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi va ularning kelgusidagi ta'lim faoliyati uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vygotskiy, L. S. *Myshlenie i rech'*. Moskva: Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1934. - 324 bet.
2. Piaget, J. *The Child's Conception of Number*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952. - 246 p.
3. Elkonin, D. B. *Psixologiya obucheniya mladshix shkolnikov*. Moskva: Prosveshchenie, 1974. - 239 bet.
4. Leontyev, A. N. *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost*. Moskva: Politizdat, 1975. - 304 bet.
5. Jumayev, M. Q. *Boshlang'ich ta'limda matematika o'qitish nazariyasi va metodikasi*. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2020. -284 bet.

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI, TAMOYILLARI VA O'ZIGA XOS JIHATLARI.

Shermuhammadov Bahodirjon Shermuhammadovich

FarDU professori, pedagogika fanlari doktori

эл.почта:fardu_info@umail.uz +998732444402

<https://orcid.org/0009-0004-1872-7504>

Qurbonova Buxtixon Qo'chqarbayevna

FarDU professori, pedagogika fanlari doktori

buxtixon78@gmail.com (+998-93) 648 54 76

<https://orcid.org/0000-0002-5754-5891>

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari, asosiy tamoyillari hamda o'ziga xos jihatlari ilmiy-nazariy tahlil qilinadi. Tadqiqotda inklyuziv ta'limning ijtimoiy-pedagogik mohiyati ochib berilib, imkoniyati cheklangan talabalarning oliy ta'lim olish huquqlarini ta'minlashdagi ahamiyati asoslab beriladi. Inklyuziv ta'limning tenglik, adolat, ochiqlik va shaxsga yo'naltirilganlik tamoyillariga asoslanishi hamda uning zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutishi yoritiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik, tashkiliy va psixologik omillar tizimli yondashuv asosida tahlil etiladi. Jumladan, ta'lim jarayonini moslashtirish, o'quv dasturlarini individuallashtirish, o'qituvchilarning inklyuziv kompetensiyalarini rivojlantirish hamda psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish, ta'lim sifati va teng imkoniyatlar muhitini ta'minlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, oliy ta'lim, teng imkoniyatlar, pedagogik muhit, metodologik yondashuv, ta'lim sifati.

Аннотация: В статье с научно-теоретических позиций анализируются теоретико-методологические основы, основные принципы и специфические особенности организации инклюзивного образования в системе высшего образования. В исследовании раскрывается социально-педагогическая сущность инклюзивного образования и обосновывается его значение в обеспечении права на получение высшего образования студентов с ограниченными возможностями здоровья. Подчёркивается, что инклюзивное образование основывается на принципах равенства, справедливости, открытости и личностно-ориентированного подхода и занимает важное место в современной образовательной системе. Кроме того, в статье с позиций системного подхода

анализируются педагогические, организационные и психологические факторы, способствующие формированию инклюзивной образовательной среды в высших учебных заведениях. В частности, рассматриваются вопросы адаптации образовательного процесса, индивидуализации учебных программ, развития инклюзивных компетенций преподавателей и организации психологической поддержки. Результаты исследования подтверждают, что эффективная организация инклюзивного образования способствует повышению качества образования и обеспечению равных образовательных возможностей.

Ключевые слова: инклюзивное образование, высшее образование, равные возможности, педагогическая среда, методологический подход, качество образования.

Annotation: This article presents a scientific and theoretical analysis of the theoretical and methodological foundations, key principles, and specific features of organizing inclusive education in higher education. The study reveals the socio-pedagogical essence of inclusive education and substantiates its significance in ensuring the right to higher education for students with disabilities. It is emphasized that inclusive education is based on the principles of equality, equity, openness, and learner-centeredness, and occupies an important place in the modern education system. In addition, the article applies a systemic approach to analyze the pedagogical, organizational, and psychological factors that contribute to the formation of an inclusive educational environment in higher education institutions. In particular, attention is given to adapting the educational process, individualizing curricula, developing teachers' inclusive competencies, and establishing effective psychological support mechanisms. The findings of the study confirm that the effective organization of inclusive education plays a significant role in improving the quality of education, ensuring equal opportunities, and creating a supportive and sustainable learning environment for all students.

Keywords: inclusive education, higher education, equal opportunities, pedagogical environment, methodological approach, quality of education.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni tashkil etish imkoniyati cheklangan shaxslarning ta'limga to'laqonli jalb etilishini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning kasbiy va ijtimoiy moslashuvini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv ta'lim muhitida bag'rikenglik, o'zaro hurmat va ijtimoiy hamkorlik tamoyillarini qaror toptirib, talabalarning fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, inklyuziv ta'lim ta'lim jarayonini individuallashtirish, pedagogik texnologiyalarni moslashtirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish imkonini beradi. Zamonaviy global ta'lim makonida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi inson huquqlarini e'tirof etish, ijtimoiy adolatni ta'minlash hamda ta'lim jarayonida teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan ustuvor pedagogik

yoʻnalish sifatida shakllanib bormoqda. Ushbu yondashuv taʼlim oluvchilarning individual imkoniyatlari, psixofiziologik xususiyatlari va ehtiyojlaridan qatʼi nazar, ularning sifatli taʼlim olish huquqini kafolatlashni nazarda tutadi. Ayniqsa, oliy taʼlim tizimida inklyuziv taʼlimni joriy etish masalasi nafaqat ijtimoiy ahamiyatga ega, balki pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Demak, oliy taʼlim tizimida inklyuziv taʼlimni rivojlantirish zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga mos, insonparvarlik tamoyillariga asoslangan va barqaror taʼlim muhitini shakllantirishning muhim sharti sifatida namoyon boʻladi. Ushbu jarayonning nazariy va metodologik jihatdan asoslangan holda amalga oshirilishi esa inklyuziv taʼlimning samaradorligini taʼminlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda inklyuziv taʼlim oliy taʼlim tizimini inson huquqlari va ijtimoiy adolat tamoyillari asosida qayta tashkil etishga qaratilgan murakkab pedagogik jarayon sifatida talqin etiladi. Xususan, Mel Ainscow va Tony Booth oʻz tadqiqotlarida inklyuziv taʼlimni alohida ehtiyojga ega talabalarni mavjud tizimga moslashtirish emas, balki taʼlim muassasasining butun madaniyati, siyosati va amaliyotini barcha talabalar ehtiyojlariga mos ravishda qayta qurish jarayoni sifatida asoslaydilar[1]. Ularning fikricha, oliy taʼlimda inklyuzivlik taʼlim sifati va teng imkoniyatlar bilan bevosita bogʻliq holda namoyon boʻladi. Inklyuziv taʼlimning insonparvarlik va huquqiy mohiyati Len Barton tadqiqotlarida chuqur yoritilgan. U inklyuziv taʼlimni imkoniyati cheklangan shaxslar muammosi sifatida emas, balki taʼlim tizimida mavjud ijtimoiy va institutsional toʻsiqlar natijasi sifatida talqin qiladi. Bartonning yondashuvi inklyuziv taʼlimning metodologik asosini tanqidiy-pedagogik tahlil bilan boyitadi va oliy taʼlimda strukturaviy oʻzgarishlar zarurligini asoslaydi[2]. Inklyuziv taʼlimning nazariy poydevori shaxs rivojining ijtimoiy tabiatini asoslab bergan Lev Vygotskyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ham tayanadi. Ushbu nazariyaga koʻra, shaxsning

intellektual va ijtimoiy rivoji ijtimoiy muhit va hamkorlik jarayonida shakllanadi. Oliy ta'limda inklyuziv muhitni tashkil etish talabalarning o'zaro muloqoti va qo'llab-quvvatlashiga asoslangan pedagogik hamkorlikni talab etadi[3]. Shaxs rivojiga ta'sir etuvchi omillarni ko'p darajali tizim sifatida talqin qilgan Urie Bronfenbrennerning ekologik yondashuvi inklyuziv ta'limni metodologik jihatdan asoslashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko'ra, oliy ta'limda inklyuzivlik faqat auditoriya darajasida emas, balki institut, jamiyat va madaniyat miqyosida shakllantirilishi lozim[4]. Inklyuziv ta'limning demokratik va insonparvarlik jihatlari ****John Dewey****ning ta'limni ijtimoiy tajriba sifatida talqin qiluvchi g'oyalari bilan uyg'unlashadi. Dewey ta'lim muhitida faol ishtirok, hamkorlik va teng imkoniyatlarni ta'minlash inklyuziv ta'limning muhim sharti ekanligini ta'kidlaydi[5]. Inklyuziv ta'limni amalga oshirishning amaliy-metodik jihatlari esa David Mitchell tadqiqotlarida ilmiy asoslangan. U oliy ta'limda differensial ta'lim, moslashtirilgan baholash tizimi va individual pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini inklyuziv ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida ko'rsatadi. Shuningdek, inklyuziv ta'limning global ta'lim siyosati darajasidagi asoslari UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan Salamanka bayonoti va konseptual hujjatlarda o'z aksini topgan bo'lib, unda oliy ta'lim muassasalari barcha talabalar ehtiyojlariga moslashuvchan bo'lishi lozimligi alohida ta'kidlanadi[6]. Demak, Ainscow, Booth, Barton, Vygotsky, Bronfenbrenner, Dewey va Mitchell kabi yetakchi tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari, tamoyillari va o'ziga xos jihatlari kompleks yondashuv asosida izohlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Inklyuziv ta'limning nazariy asoslari zamonaviy pedagogik tafakkurda yetakchi o'rin tutuvchi gumanistik pedagogika, ijtimoiy konstruktivizm hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyalariga tayanadi. Mazkur nazariy yondashuvlar ta'lim jarayonida

shaxsning qadr-qimmatini, uning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini ustuvor deb e'tirof etishni nazarda tutadi. Inklyuziv ta'lim doirasida har bir talaba faol ta'lim subyekti sifatida qaralib, uning rivojlanishi uchun qulay pedagogik sharoitlar yaratish muhim vazifa sifatida belgilanadi. Metodologik nuqtai nazardan inklyuziv ta'limni samarali tashkil etishda tizimli, kompetensiyaviy, integrativ va differensial yondashuvlarning uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tizimli yondashuv inklyuziv ta'limni yaxlit pedagogik jarayon sifatida ko'rib chiqishga imkon bersa, kompetensiyaviy yondashuv talabalarda kasbiy, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltiriladi. Integrativ yondashuv ta'lim mazmuni va faoliyat turlarining o'zaro uyg'unlashuvini ta'minlasa, differensial yondashuv talabalarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirishga xizmat qiladi. Ushbu metodologik asoslar inklyuziv ta'limni ilmiy asosda loyihalash va amalga oshirish imkonini yaratadi. Oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni tashkil etish bir qator fundamental pedagogik tamoyillarga asoslanadi. Jumladan, tenglik va adolat tamoyili barcha talabalar uchun ta'lim resurslaridan foydalanishda bir xil imkoniyatlarni ta'minlashni, diskriminatsiyaning har qanday ko'rinishiga barham berishni nazarda tutadi. Ushbu tamoyil inklyuziv ta'limning ijtimoiy mohiyatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Individuallashtirish va moslashuvchanlik tamoyili ta'lim mazmuni, metodlari va baholash mexanizmlarini talabalarning psixofiziologik xususiyatlari hamda ta'lim ehtiyojlariga mos holda tashkil etishni taqozo etadi. Hamkorlik va ijtimoiy integratsiya tamoyili esa professor-o'qituvchilar, talabalar, mutaxassislar hamda qo'llab-quvvatlovchi xizmatlar o'rtasida samarali pedagogik hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Insonparvarlik va tolerantlik tamoyili esa ta'lim muhitida o'zaro hurmat, bag'rikenglik va qo'llab-quvvatlashga asoslangan ijobiy psixologik muhitni shakllantirishni ta'minlaydi. Oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limning o'ziga xos jihatlari murakkab o'quv dasturlari, yuqori darajadagi akademik mustaqillik va

bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi bilan bevosita bog'liqdir. Shu sababli inklyuziv ta'limni amalga oshirish jarayonida o'quv dasturlarini moslashtirish, ta'lim texnologiyalarini diversifikatsiya qilish hamda raqamli vositalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv muhitni shakllantirishda psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash xizmatlari, akademik maslahat va tutorlik tizimlari muhim rol o'ynaydi. Ushbu omillar talabalarning ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvi, akademik barqarorligi va kasbiy o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari va pedagogik tamoyillarini puxta ishlab chiqish hamda ularni ta'lim amaliyotiga izchil va tizimli ravishda joriy etish ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Inklyuziv yondashuv imkoniyati cheklangan talabalarning oliy ta'lim olish huquqlarini to'laqonli ta'minlash, ularning individual ehtiyoj va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish orqali ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirish pedagogik, tashkiliy va psixologik omillarning o'zaro uyg'unligini talab etib, o'qituvchilarning inklyuziv kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim jarayonini moslashtirish hamda psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish oliy ta'lim muassasalarining ustuvor strategik vazifalaridan biri bo'lib, u raqobatbardosh, ijtimoiy mas'uliyatli va zamonaviy bilim hamda kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Natijada inklyuziv ta'lim zamonaviy oliy ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mel Ainscow, Tony Booth Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011. – B. 9–21, 43–58.
2. Len Barton Inclusive Education and Teacher Education. London: Institute of Education, 2003. – B. 17–34, 66–79.
3. Lev Vygotsky Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – B. 84–91, 102–110.
4. Urie Bronfenbrenner The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – B. 16–25, 147–156.
5. John Dewey Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916. – B. 87–104, 135–142.
6. UNESCO The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO, 1994. – B. 6–11, 22–25.

BOSHLANG'ICH SINFI INFORMATIKA DARSLARIDA O'YIN TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Quvondiqov Shamshodjon Husniddin o'g'li

Profi University Navoiy filiali

Boshlang'ich ta'lim mutaxassislik fanlari o'qituvchisi

shamshodjonquvondiqov94@gmail.com

+998-93-435-95-85

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda informatika fanini o'qitishda o'yin texnologiyalaridan (o'yinli usullardan) foydalanishning foydalari va samarasi oddiy til bilan tushuntirilgan. O'yinlar bolalarning darsga qiziqishini oshiradi, bilimni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi, fikrlash qobiliyatini (algoritmik va ijodiy tafakkurni) rivojlantiradi. Maqolada nazariy asoslar, turli o'yin turlari, amaliy misollar va tajriba natijalari keltirilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'yinli darslarda bolalar bilimni 20–30 foizga yaxshiroq o'rganadi, darsga qiziqishi ortadi va mustaqil ishlashni o'rganadi. Bu yondashuv ta'limni qiziqarli va samarali qiladi.

Kalit so'zlar: informatika, boshlang'ich sinf, o'yin texnologiyalari, didaktik o'yinlar, raqamli savodxonlik, motivatsiya, qiziqarli ta'lim, bolalar fikrlashi.

Аннотация. В данной статье простым языком объясняются преимущества и эффективность использования игровых технологий (игровых методов) в обучении информатике в начальных классах. Игры повышают интерес детей к уроку, помогают им лучше усваивать знания и развивают

навыки мышления (алгоритмическое и творческое мышление). В статье представлены теоретические основы, различные типы игр, практические примеры и результаты экспериментов. Результаты исследования показывают, что на уроках с использованием игр дети усваивают знания на 20–30 процентов лучше, их интерес к уроку возрастает, и они учатся работать самостоятельно. Такой подход делает обучение интересным и эффективным.

Ключевые слова: информатика, начальные классы, игровые технологии, дидактические игры, цифровая грамотность, мотивация, интересное обучение, детское мышление.

Abstract. This article explains in simple language the benefits and effectiveness of using game technologies (game methods) in teaching computer science in primary grades. Games increase children's interest in the lesson, help them better assimilate knowledge, and develop thinking skills (algorithmic and creative thinking). The article presents theoretical foundations, various types of games, practical examples, and experimental results. The results of the study show that in game lessons, children learn knowledge by 20–30 percent better, their interest in the lesson increases, and they learn to work independently. This approach makes education interesting and effective.

Keywords: computer science, primary grade, game technologies, didactic games, digital literacy, motivation, interesting education, children's thinking.

Kirish. Bugungi kunda maktablarda ta'lim yangicha usullar bilan o'tkazilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda (1–4-sinflarda) bolalarning darsga qiziqishini oshirish juda muhim. Informatika fani bolalarga kompyuter bilan ishlashni, axborotni topishni, oddiy dasturlashni va mantiqiy fikrlashni o'rgatadi.

An'anaviy darslarda o'qituvchi ko'proq gapiradi, bolalar esa faqat tinglaydi. Bu usulda bolalar tez zerikadi va kam o'rganadi. O'yin texnologiyalari esa bolalarni faol ishtirok etishga undaydi. O'yin orqali ular o'ynab-o'ynab bilim oladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'yinli darslar bolalarning qiziqishini oshiradi va bilimni uzoq vaqt eslab qolishga yordam beradi.

O'yin texnologiyalarining nazariy asoslari O'yin texnologiyalari – bu o'quv jarayonini o'yin shaklida tashkil etish usullari. U bolalarning yoshiga mos ravishda yaratilgan. Masalan, 7–10 yoshdagi bolalar o'yin orqali dunyoni o'rganadi.

Didaktik o'yinlarning asosiy belgilari:

- ❖ Maqsadli bo'lishi (nima o'rgatish kerakligi aniq);
- ❖ Qoidalari bor;
- ❖ Natijaga erishishga qaratilgan;
- ❖ Qiziqarli va faol ishtirok etishni talab qiladi.

Bunday o'yinlar bolalarning aqliy faolligini oshiradi va o'rgangan narsalarini mustahkamlaydi.

Boshlang'ich sinflarda informatika fanining o'ziga xosligi Boshlang'ich sinf bolalari murakkab tushunchalarni (masalan, algoritm, mantiqiy amallar, dasturlash) oddiygina tushunmaydi. Ular uchun hamma narsa aniq va qiziqarli bo'lishi kerak. O'yin texnologiyalari bu murakkab mavzularni oddiy va tushunarli qilib beradi. Bolalar o'ynab, algoritm nima ekanligini, buyruqlar zanjirini qanday tuzishni o'rganadi.

O'yin texnologiyalarining turlari Boshlang'ich informatika darslarida quyidagi o'yinlardan foydalanish mumkin:

- Didaktik o'yinlar – bilimni mustahkamlash uchun (masalan, savollar va javoblar o'yini).
- Rol o'ynash o'yinlari – bolalar o'zlarini dasturchi yoki kompyuter sifatida ko'rsatadi.
- Raqamli o'yinlar – planshet yoki kompyuterda o'ynaladigan o'yinlar (Scratch Jr., Code.org kabi).
- Harakatli o'yinlar – jismoniy harakat bilan birga (masalan, sinfda "robot" bo'lib yurish).

O'yin texnologiyalarini qo'llash usuli. O'yinni samarali o'tkazish uchun quyidagi bosqichlarga amal qilish kerak:

Darsning maqsadini aniqlash.

Mos o'yin turini tanlash.

Qoidalarni bolalarga tushuntirish.

O‘yin jarayonini boshqarish (o‘qituvchi yordam beradi, lekin bosmaydi).

Natijani birgalikda muhokama qilish va baholash.

O‘qituvchi o‘yinda faqat nazoratchi emas, yo‘lboshchi bo‘lishi kerak.

O‘yin texnologiyalarining samaradorligi. O‘yinlar quyidagi foydalarni beradi:

- Motivatsiya oshadi – bolalar darsni intizorlik bilan kutadi.
- Bilim yaxshiroq o‘zlashtiriladi – o‘yin orqali o‘rgangan narsa xotirada uzoq saqlanadi.
- Ijtimoiy ko‘nikmalar rivojlanadi – bolalar jamoada ishlashni, bir-biriga yordam berishni o‘rganadi.
- Ijodiy fikrlash kuchayadi – yangi g‘oyalar paydo bo‘ladi.

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘yinli darslar an‘anaviy usullarga qaraganda ancha samarali.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). *“Algoritm tuz”* o‘yini – bolalar kundalik ishni (masalan, tish yuvish) bosqichma-bosqich algoritmgaga aylantiradi.

“Kodlashsiz dasturlash” – blokli o‘yinlar orqali oddiy dasturlashni o‘rganish (Scratch Jr. yordamida).

“Axborotni top” – berilgan savol bo‘yicha ma’lumotni tez topish musobaqasi.

Raqamli o‘yinlar informatika darsida alohida o‘rin tutadi. Ular bolalarni interaktiv tarzda jalb qiladi, vizual ravishda tushuntiradi va mustaqil o‘rganishga o‘rgatadi.

Muammolar:

Maktablarda kompyuter va planshet yetishmasligi;

O‘qituvchilarning raqamli texnologiyalarni yaxshi bilmasligi;

Tayyor metodik materiallar kamligi.

Yechimlar:

O‘qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarini o‘tkazish;

Maktablarni zamonaviy vositalar bilan ta’minlash;

Internetdagi bepul platformalarni (Code.org, Scratch) keng joriy etish.

Pedagogik tajriba natijalari Amaliy tajribalarda ko'rsatilishicha:

O'yinli darslarda bilim o'zlashtirish darajasi 20–30 foizga oshadi;

Bolalarning darsga qiziqishi sezilarli darajada ortadi;

Mustaqil ishlash va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalari yaxshilanadi.

O'yin texnologiyalari oddiygina ko'ngilochar narsa emas. Bu ta'limni jonlantiruvchi, bolani markazga qo'yuvchi samarali usul. U bilimni chuqurroq o'zlashtirishga, fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'zbekiston maktablarida bu usullarni keng qo'llash ta'lim sifatini yaxshilaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Boshlang'ich sinf informatika darslarida o'yin texnologiyalaridan foydalanish ta'limni ancha samarali qiladi. Bu usul bolalarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va zamonaviy raqamli ko'nikmalarni shakllantiradi. Shuning uchun o'yinli usullarni maktab darslariga keng joriy etish kerak. O'qituvchilar va maktab rahbarlari bu yo'nalishda ko'proq ishlasa, natija yaxshi bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. A.A. Abduqodirov va G.U. Umarovning "Boshlang'ich ta'limda informatika elementlarini o'qitish metodikasi". Toshkent: "Fan va texnologiya", 2016
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. *Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar)*. – Toshkent: "Iste'dod" jamg'armasi, 2008.
3. Sayidahmedov N. *Yangi pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: "Ma'rifat", 2003.
4. Muslimov N.A. va boshqalar. *Kasbiy ta'lim pedagogikasi*. – Toshkent: "O'qituvchi", 2013.

5. Tolipov O‘.Q., Usmonboeva M. *Pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari*. – Toshkent: "Fan", 2007.
6. Bepalko V.P. *Slagaemye pedagogicheskoy tehnologii (Pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlari)*. – Moskva: "Pedagogika", 1989.
7. Polat E.S. *Novye pedagogicheskie i informatsionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya (Ta'lim tizimida yangi pedagogik va axborot texnologiyalari)*. – Moskva: "Akademiya", 2002.

TILSHUNOSLIK

MUMTOZ ASARLARNING SEMANTIK TEGLANGAN ELEKTRON BAZASINI YARATISH MUAMMOLARI

G‘ulomova Nargiza Sa’dullayevna

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent v/b.

Navoiy innovatsiyalar universiteti

nargizagulomova099@gmail

Annotatsiya: Dunyo tilshunosligida til korpuslaridan nafaqat ta’lim jarayonida foydalanish va ilmiy tadqiqot olib borish, balki sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tadqiqotlarda ham muhim vositaga aylanishi, ayniqsa, ta’lim jarayonida innovatsion o‘quv quroliga aylanishi korpus lingvistikasining keng ko‘lamli soha ekanligini dalillaydi. Bu esa turli

til korpuslarining yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Natijada XXI asrda tilga ishlov berish, qidiruv tizimini takomillashtirish, ta'lim samaradorligini oshirish uchun matn birliklarini grammatik teglash, semantik tahlil va omonimlarni farqlash, polisemantik soʻzlarni aniqlash uchun semantik teglash ishlari jadallashdi.

Maqolada amaliy oʻzbek tilshunosligining muhim sohasidan biriga aylangan, korpus lingvistikasi hamda mualliflik korpusi uchun matnlarni semantik teglash va elektron bazasini yaratish (Alisher Navoiy gʻazallari misolida) jarayoni haqida soʻz boradi. Oʻzbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari keltiriladi. Alisher Navoiy mualliflik korpusini tuzishning muhim leksik jihatlarini sanab oʻtiladi. Shuningdek, gʻazal tahlilining eng nozik va murakkab nuqtasi hisoblangan uning emotsional-ekspressiv jihatlarini toʻgʻri yoritib olish ekanligi xususida muhim maʼlumotlar yoritiladi va leksik polisemiyaning, odatda, bir leksema semantik tarkibidagi leksik maʼnolar orasida mazmuniy bogʻlanish borligiga tayanishi xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qilishi ham tahliliy maʼlumotlar beriladi. Mualliflik korpuslarining yuzaga kelishiga qanday omillar sabab boʻlishi va ularning bazasiga kiritiladigan matnlarga qanday talablar qoʻyilishi tizimli tartibda bayon etiladi.

Kalit soʻzlar: korpus, semantik teg, elektron baza, emotsional-ekspressivlik, polesemiya, leksik maʼno.

Abstract: the fact that language corpora in world linguistics are used not only in the educational process and scientific research, but also become an important tool in sociolinguistic and psycholinguistic research, especially as an innovative teaching tool in the educational process, proves that corpus linguistics is a broad field. This has created the basis for the emergence of various language corpora. As a result, in the 21st century, work has intensified on language processing, improving search systems, grammatical tagging of text units to improve educational efficiency, semantic analysis and differentiation of homonyms, and semantic tagging to identify polysemantic words.

The article discusses the process of semantic tagging of texts and creating an electronic database for corpus linguistics and authorship corpus, which has become one of the important areas of applied Uzbek linguistics (on the example of Alisher Navoi's ghazals). The linguistic foundations of compiling an authorship corpus of the Uzbek language are presented. Important lexical aspects of compiling an authorship corpus of Alisher Navoi are listed. Important information is also provided on the ability to correctly highlight the emotional-expressive aspects of a ghazal, which is considered the most delicate and complex point of ghazal analysis, and analytical information is also provided on the fact that lexical polysemy, as a rule, is based on the presence of a semantic connection between lexical meanings in the semantic structure of one lexeme, which differs from lexical homonymy. What factors lead to the emergence of authorship corpora and what requirements are imposed on texts included in their database are systematically described.

Key words: Corpus, semantic tag, electronic base, emotional-expressiveness, polesemy, lexical meaning.

Kirish. Maʼlumki, soʻz maʼnosini oʻrganish tarixi antik davrdan boshlangan, bu davrda maʼnoga falsafiy nuqtayi nazardan yondashilgan. Soʻz va u

nomlanayotgan narsa tabiatan bog‘liqmi yoki nom ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik shartlimi, degan mulohazalar mavjud bo‘lgan. Semantik ma’noga falsafiy yondashish Aristotel, Suqrot, Platon davrlaridan boshlanib, o‘rta asrlarda bu masalaga e’tibor yana kuchaydi. Semasiologiya va leksikografiya matnning semantik tahlili uchun uzviy bog‘liq sohalar hisoblanadi. Ma’lumki, lug‘at tuzish uchun so‘zning anglatayotgan ma’nosi ochib berilishi lozim. O‘zbek lug‘atchiligi tarixi eski turkiy til va arab lug‘atchiligi tarixi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, asosan, Navoiy asarlaridagi leksemalarni semantik tahlil qilish asnosida rivojlangan.

Semantik teglashda yagona muayyan shakl bo‘lmasa ham, harf, qisqartma, raqam va so‘z yoki faqat raqamdan iborat kodlardan foydalaniladi. Kodlash va dekodlash – informatsiyani mashina (kompyuter) tushunadigan tilga o‘tkazish va bunga teskari bo‘lgan kompyuter tushunadigan tildan inson tushunadigan tilga aylantirish jarayoni[5].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ko‘p ma’noli so‘zlarga semantik xususiyatlarning bir necha muqobil to‘plami berilgan. Qo‘l mehnati ancha vaqt va jiddiy yondashuvni talab qiladigan og‘ir jarayonligi bois korpus Semmarkup dasturi yordamida avtomatik-semantik teglangan, turli lingvistik ma’lumotlar olib beruvchi manba vazifasini bajaradi. Semantik teglashda 1992-yilda ishlab chiqilgan “Leksikograf” bazasidagi rus tili leksikasining semantik tasnif tizimiga asoslanilgan. Rus korpusida asosiy qismni ot so‘z turkumi tashkil etadi, uning semantik xususiyatini E.V.Raxilina, fe’l so‘z turkumining lingvistik ta’minotini esa E.V.Paducheva ishlab chiqqan, ushbu turkumlar oldindan semantik izohlar bilan shakllantirilgan so‘zlar majmuidan iborat yuqori texnologiyali lingvistik baza hamda korpusning avtomatik-semantik teglash lug‘ati sanaladi.

O‘zbek tili milliy korpusi uchun lingvistik birliklarni semantik teglash, kontekstual semantikasini biriktirish, semantik ma’lumotlar bazasini shakllantirish bo‘yicha o‘zbek korpus tilshunosligida muayyan tadqiqotlar qilingan. A.Eshmo‘minov milliy korpus uchun sinonim so‘zlar izohining korpusda

berilishini, Sh.Xamroyeva A.Qahhor mualliflik korpusi uchun semantik teglarni ishlab chiqishning umumiy tamoyillarini[11], D.Axmedova atov birliklarining semantik munosabatlarini tadqiq qilgan. D.Axmedovanning fikriga ko'ra, korpusda leksikaga semantik maydon nazariyasi asosidagi yondashuv bilan tushuncha orqali so'zga borilganda, so'zlararo leksik-semantik munosabat orqali so'zdan tushuncha izohiga borish mumkin[6]. D.Axmedova semantik teglashning "so'zdan tushunchaga" tamoyilini ishlab chiqar ekan, so'z ma'nolari izohi, leksik-semantik munosabatga kirishuvchi leksemalari: antonimi, sinonimi, giponim/giperonimi, xolo/meronimi, graduonimi haqidagi izohlarni teg sifatida biriktirish yo'llarini ko'rsatadi[3]. Semantik teglar tizimiga so'zshakl, lemma, izohli lug'atdagidek ma'nolari, mavjud sinonim, graduonim, giponim/giperonim, xolo/meronim, antonimlar haqidagi izohni kiritish lozimligini ta'kidlaydi[1]. Semantik munosabatlar borasidagi keng ko'lamli ma'lumot N.G'ulomovanning tadqiqotida ham berilgan[2]. bo'lib, unda lingvistik ontologiya asosini lingvistik birliklarning semantik munosabatlari tashkil etishi batafsil yoritilgan va har bir semantik munosabat atroflicha tahlil qilingan. Jumladan, butun-bo'lak / xolonim-meronim munosabati tabiatini xarakterlovchi funksional belgilar, o'lchov va alohidalanish xususiyatlarining uchta turini tahlil qilib, butun-qism munosabatlari tasnifini atroflicha tadqiq etgan.

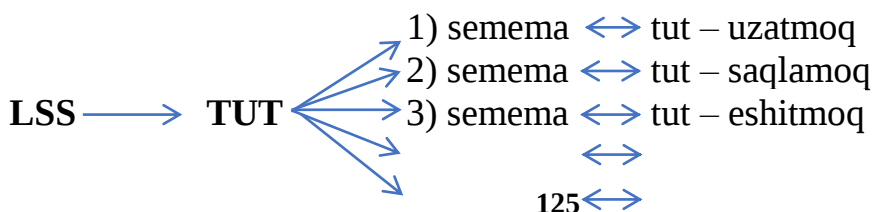
Tahlil va natijalar (Analysis and results). G'azallardagi sememalarni semantik tavsiflashda quyidagilarga ahamiyat berildi: lug'aviy ma'noga ega, ammo bugungi kun o'quvchisi uchun izohtalab so'zlarni aniqlash, so'zlarning leksik ma'nosiga qarab semantik guruhlariga ajratish, leksik ma'nolarni misradagi boshqa so'zlar qurshoviga muvofiq ochish, ya'ni izohtalab so'zlar kollokatsiyalarini o'rganish. G'azallar tahlilida leksemaning nafaqat denotativ, balki konnotativ va okkazional ma'nolari e'tiborga olinadi. Denotativ ma'no leksik birlikning o'zi nomlayotgan borliqdagi narsa bilan munosabatini ko'rsatadi. U aniq narsani, muayyan hodisani (denotatni) bildiradi va "bu so'z nimani ifodalaydi?", degan

savolga javob beradi[12]. Soʻz, soʻz birikmasi, misra, bayt, hatto gʻazalda ifodalanayotgan voqea-hodisalar keng maʼnoda denotat deyiladi. Masalan, quyidagi baytda *yer oʻpmoq, rizq uchun, tengi yoringkim, xush namoze ixtiroʻ* kabi birikmalar orqali bitta denotatni (bandaning Ollohga yaqinlashuvi) ifodalanmoqda:

Yer oʻparsen rizq uchun minnat yukidin xam boʻlub,
Tengri yoringkim, qilibsen xush namoze ixtiroʻ.

Gʻazallarni semantik tahlil qilishda real va real boʻlmagan (toʻqima) denotatlarni uchratamiz. Real mavjud boʻlmagan leksemalar ham tilning leksik tarkibidan salmoqli oʻrin egallaydi. Masalan, mumtoz adabiyotda “*pari*” real boʻlmagan obraz sanalib, birgina kulliyot gʻazallarida 542 oʻrinda *goʻzal maʼshuqa, sevikli yor* kabi konnotativ maʼnolarni ifodalab kelgan.

Gʻazallarni tahlil qilishda har bir leksemaning leksik maʼnolariga (atash, ifoda, vazifa semalari) hamda qoʻshimcha maʼno ottenkalariga (emotsional-ekspressivlik) eʼtiborni qaratamiz. Sh.Rahmatullayev leksemaning mazmun jihatida asosiy hodisa leksik maʼno; baho semasi leksik maʼnoni qurshab turishini taʼkidlaydi[9]. Gʻazallarni semantik teglash jarayonida leksemalarni emotsional-ekspressivlik nuqtayi nazari bilan tahlil qilish natijasida turlicha yondashuvlar va qarashlar hosil boʻladi. Natijada baʼzan asosiy gʻazal mazmunidan uzoqlashish holati ham vujudga kelishi mumkin. Shu boisdan, Navoiyga mansub koʻplab gʻazallarning badiiyati tadqiqotchilar tomonidan turlicha tahlil qilinganligini uchratish mumkin. Gʻazal tahlilining eng nozik va murakkab nuqtasi aslida uning emotsional-ekspressiv jihatlarini toʻgʻri yoritish olish hisoblanadi. Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik maʼnolar orasida mazmuniy bogʻlanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi[4]. Polisemantik soʻzlarga nisbatan “leksemaning semantik strukturasi” (LSS) termini ishlatiladi.

4) semema	tut – qoplamoq
5) semema	tut – e'tibor qaratmoq

“Tut” leksemasi gʻazallarda turli semantik maʼnolarni ifodalash maqsadida qoʻllanganligini misralar misolida koʻrishimiz mumkin: T1 “uzatmoq” (Soqiyo, may *tutki*, dardining davosi bodadur); T2 “saqlamoq” (Dardini baski nihon *tuttum* – oʻlarmen pinhon); T3 “eshitmoq” (*Tut* quloq bir lahza-yu bu sirri pinhonim eshit); T4 “qoplamoq” (Tutmamish rangin bulut koʻkniki, olamni *tutub*); T5 “aytmoq” (Chun anga noxush kelur, bazmida otim tutmangiz). Baʼzi leksemalar bir maʼnoli boʻlib, ularning sememasining tarkibi teng keladi. Masalan, “*matar*” (yomgʻir) leksemasi monosemantik xususiyatga ega boʻlib, faqat bitta semema mavjud boʻladi. *Matar* leksemasining bitta sememadan iborat ekanligi uning semantik strukturasi haqida izoh berishga imkon bermaydi: LSS *matar* 1) semema 1) yomgʻir.

Masalan, mumtoz asarlarda uchratish mumkin boʻlgan *tashrifot* leksemasi “podshohlar tomonidan beriladigan sarp” maʼnosini, *farz* “bajarilishi zarur boʻlgan ish”, *tun* leksemasi “sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha boʻlgan qismi” maʼnosini ifodalab keladi. Leksemalarning boshqa maʼnolari yoʻqligi ularning monosemantik xususiyatini belgilaydi.

Semantik teglash jarayoni korpus matnlaridagi lingvistik birliklarni izohlashning bir koʻrinishi boʻlib, Alisher Navoiy gʻazallarida uchragan izohtalab soʻz va turgʻun birikmalar maxsus ID raqamlar va qisqa izohlar yordamida teglandi. Gʻazal misralariga qoʻyilgan maxsus ID raqamlar xususiy semantik maʼnoni ifodalaydi. V.Kukanova soʻzlarni semantik teglash xususida quyidagi fikrni bildiradi: “Tilni tavsiflashda shakldan mazmunga hamda mazmundan shaklga qarab yondashish mumkin. Birinchi yondashuv maʼlum til birligining mavjud barcha maʼnosini toʻliq, aniq tavsiflashni, uni qoʻllash kontekstini koʻrsatsa, ikkinchi yondashuvda ayni bir mazmunni ifodalaydigan barcha

shakllarni bir nuqtaga yig'ish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Har ikkala yondashuv ham tilshunoslik uchun birdek ahamiyatli hisoblanadi. O'quvchi izohli lug'atlar asosida izohtalab so'zlarni o'rganar ekan, yuqoridagi ikki yondashuvga ham ehtiyoj sezadi. Matndagi so'z yoki iboralar ma'nosini bilib olishda esa izohli lug'atlarning o'rni katta.

Korpusni qurish maqsadi uning turini belgilaydi. MKlarni yaratishdan ko'zlangan asosiy maqsad – muayyan muallif asarlarini grammatik-semantik teglangan ko'rinishda bazaga joylashtirish bilan belgilanadi. Xususan, Alisher Navoiy mulliflik korpusida Navoiy davri tilini tushunish, XV asrdagi mumtoz manbalarning kitobxonlarini ko'paytirish maqsadida, dastlab, Navoiy asarlaridagi izohtalab so'zlar hozirgi o'zbek tilida qisqa izohlangan tarzida taqdim etildi.

So'zning ma'no tarkibini izchil tarzda o'rganish tilga yaxlit bir tizim sifatida qaralgandagina amalga oshadi. Lug'aviy ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari – semalar borligi aniqlanmoqda [4]. Masalan, Navoiy g'azallarida ko'p uchraydigan *sarv* leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) "predmet"; 2) "o'simlik"; 3) "ko'p yillik o'simlik"; 4) xushbo'y o'simlik; 5) "yog'ochlashgan tanali"; 6) "yerda o'suvchi"; 7) "ildizli"; 8) "shox-shabbali"; 9) "bargli". Ushbu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining lug'aviy ma'nosini shakllantiradi. Korpus uchun muhim jihat umumiy semantika (*sarv* – *daraxt*) emas, balki, kontekstual ma'noning o'z o'rnida ifodalanishi bilan belgilanadi. Xususan, bir so'zning bir qancha belgi xususiyatlari mavjud bo'lib, so'z o'zi ifodalayotgan predmetning barcha xususiyatlarini to'la qamrab ololmaydi, faqat ichidagi eng keragini tanlaydi[10].

So'zning borliqdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi dastlabki ma'nosi leksik ya'ni denotativ ma'nosi hisoblansa, mana shu leksik ma'noning hissiy, turli munosabatni ifodalovchi qo'shimcha ma'nosi – konnotativ ma'nosi sanaladi. Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi uch turga bo'linadi:[4].

1. Atash semalari (denotativ semalar). Masalan, *butmak* I leksemasining leksik ma'nosiga ideografik semalar asosida beriladigan ta'rif bilan ("yaraning bitib ketmagan holati"), *butmak* II leksemasiga ideografik semalari asosida beriladigan ta'rifni ("o'simlikning yerdan unib chiqish holati) qiyoslasak, bu yerda ko'p ma'nolilik emas, omoleksema haqida fikr yuritish lozimligi ayon bo'ladi. Demak, leksik ma'noning ideografik semalarini aniqlashda bevosita voqelikning o'ziga murojaat qilinadi, chunki leksemaning lug'aviy ma'no bilan ma'lum bir voqelik to'g'ridan to'g'ri nomlanadi, ma'lum bir ma'no ham shunday birkiriladi.

2. Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar). Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari hisoblanib, leksemalarning atashdan, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga hamda shu leksemalarning qo'llanishi doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, *andalib* (bulbul) va *hakka* (zog') leksemalari "chumchuqsimonlar turkumiga mansub qush" ma'nosiga ega, ammo *andalib* so'zi ijobiy bo'yoq bilan, *zog'* so'zi esa salbiy bo'yoq bilan qoplangan:

Bahori jamolingda nola'mni xush tut,

Ki, tengdur, bahor o'tsa, bulbul bila zog'.

Navoiy g'azallarida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishini ham uchratish mumkin: *qarn-qarnlar*, *zulm-zulmidin*, *kirpik-kirpiklarim*, *jon-jonimg'akim*, *yuz-yuzginasidin*, *orzu-orzusidin* kabi. Masalan: Tiyr boronikim g'aming qildi, tunganmas *qarnlar*; Chu anglasinki, falak *zulmidin* zalolati bor; Emas *kirpiklarim* ostida xunob; Charxdin *jonimg'adur* yuz tig'i qotil har zamon; Istadim bo'ynin quchib, yuzginasidin o'pkamen.

3. Vazifa semalari (funktional semalar) semema tarkibiga kirsada, ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning valentligini, ya'ni nutqda o'zaro birika olishini, natijada gapda ma'lum bir vazifa bajarishini belgilaydi. H.Jamolxonov choy leksemasining vazifa semalarining leksik ma'nosi (sememasi)ni quyidagicha tahlil qilib, unda "qayta ishlangan" "suyuqlik", "ichimlik", "quruq", "quritilgan",

“choy o‘simligi” semalari borligini asoslaydi. Bu semalar *choy* leksemasining *o‘stirmoq*, *ichmoq*, *qaynatmoq* va *damlamoq* fe‘llari bilan birika olishini ta‘minlaydi: choy o‘stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaynatmoq kabi. Biroq choy leksemasi nutqda *yemoq* fe‘li bilan birika olmaydi, bunga choy va yemoq so‘zlarining leksik ma‘nolaridagi semalar tarkibi yo‘l qo‘ymaydi. Mumtoz asarlarda uchraydigan tarixiy so‘zlar tarkibiga qo‘shilgan nabid (xurmodan tayyorlangan sharob) leksemasining lug‘aviy ma‘nosi tarkibida “qayta ishlangan”, “suyuqlik”, “ichimlik”, “achitilgan”, “ezilgan”, “xurmo mevasi” semalari bor. Bu semalar nabid leksemasining *tayyorlamoq*, *ichmoq*, *sizmoq* fe‘llari bilan birikish imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi: *nabid tayyorlamoq*, *nabid ichmoq*, *nabid sizmoq* singari. *Nabid* leksemasi ham choy leksemasi singari nutqda *yemoq* fe‘li bilan birika olmaydi, bunga *nabid* va *yemoq* so‘zlarining leksik ma‘nolaridagi semalari yo‘l qo‘ymaydi. Bu kabi ma‘lumotlarni G.Kustova, O.Lyashevskaya, E.Raxilina, O.Shemanaevalarning tadqiqotlarida ham kuzatishimiz mumkin. Ular rus tili milliy korpusi semantik razmetkasini tahlil qilar ekan, asosiy e‘tiborni semantik teglashning mohiyatiga qaratadi[7]. Ularning ta‘kidlashicha, har qanday statistik ma‘lumotlarda “*yegulik* va *ichimlik*” tushunchasi alohida qo‘llanilmaydi, bu tushunchalar umumiy ma‘no-mazmunga ega. Semantik tahlildagina ularni alohida tahlil qilish mumkin. Bunday alohidalash korpusning qidiruv filtri uchun muhim. Alisher Navoiy ham turkiy va forsiy tilni qiyoslar ekan, borliqdagi narsa hamda hodisalarni nomlash, ularning turlarini farqlashda *yemoq* va *ichmoq* fe‘llarini misol tariqasida keltiradi. Turklarda *yemoq* bilan *ichmoq*ning farqlanishi, forslarda esa bu ikki tushuncha birgalikda *xurdani* so‘zi bilan ifodalanishiga e‘tibor qaratgan [8].

Bir leksik-semantik guruhga kiruvchi so‘zlarning ma‘nolarini aniqlashda ushbu so‘zlar tarkibidagi integral va differensial semalar muhimdir. Ma‘lumki, so‘z ma‘nosi va ma‘no tuzilishi turli xil integral va differensial semalarning yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Bu jihatga e‘tibor, korpusshunoslikda izohtalab

soʻzlarning kontekstual semantik ifodasini berishda ayni muddao hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, umumiy semalar ajratiladi. Ajratilgan umumiy semalardan leksik-semantik guruh uchun integral sema, soʻngra differensial sema ajratiladi. Navoiy gʻazallari tahlilida semantik xususiyatlarini, integral va differensial semalarni oʻrganish korpusda semantik guruhlarni shakllantirish uchun muhim sanaladi.

Sememalarning bu tarzda komponent tahlil qilinishi semantik teglashda soʻzning muayyan guruhga mansubligini aniqlash, fasetli tasnifni toʻliq amalga oshirish imkonini beradi.

1-jadval. “Koʻz” sememasining ijobiy maʼno boʻyoqdorligiga ega (integral) semalari.

Integral maʼno		Differensial maʼno	
soʻz(shakl)	izohi	soʻz(shakl)	izohi
<i>usruk koʻz</i>	mast koʻz	<i>qotil koʻz</i>	jon oluvchi koʻz
<i>qora koʻz</i>	yor maʼnosida	<i>koʻzi sayyod</i>	ovlovchi koʻz
		<i>xunxor koʻz</i>	qonxoʻr koʻz
		<i>xunrez koʻz</i>	qon toʻkuvchi koʻz
		<i>ayyor koʻz</i>	hiylagar koʻz

bazasi shakllantirildi, arxaizmlarning bugungi kundagi muqobillari berildi.

XV asr leksikologiyasi va hozirgi leksika koʻp jihatlari bilan farqlanadi, xususan, gʻazallarda uchragan, istorizm, arxaizmlarning hamda maʼno torayishiga uchrab hozirda izohtalab leksemalarning oʻqishli, tushunarli boʻlishini taʼminlash uchun ularni semantik teglash va morfologik, leksik tahlil qilish lozim. Leksemalarning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligini aniqlash ham izohtalab soʻzlarni semantik teglashda muhim hisoblanadi. Integral va differensial semalar leksemalarni oʻzaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Abjalova M. Oʻzbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. [Matn] monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 212 b.

2. Abjalova M. and Gulomova N. "Corpus of Alisher Navoi - Automatic Semantic Descriptor System of Historical Words" 2024 IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering (PIERE), Novosibirsk, Russian Federation, 2024, pp. 1820-1825, doi: 10.1109/PIERE62470.2024.10805014.

3. Gulomova N. Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti g'azallaridagi leksik birliklarning semantik bazasini yaratish. Filol.fan. d-ri (DSc) ... diss. – Farg'ona, 2025 – 286 b.

4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.155.

5. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – B.19.

6. Ахмедова Д., Хамидова И. Семантик разметка тизими ва моделларини тузиш алгоритми // Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар мавзусидаги халқаро илмий-амалий 1-онлайн конференция. – Андижон, 28 январь, 2020 йил. – Б.692-695.

7. Кустова Г.И., Ляшевская О.Н., Рахилина Е.В., Шеманаева О.Ю. Семантическая разметка и семантические фильтры для национального корпуса русского языка // НТИ, сер. 2 Информационные процессы и системы. – № 6. 2005. – С.155-174.

8. Sirojiddinov Sh., Abjalova M., Normamatov S. and Gulomova N. The Problem of the Archaic Words' Semantic Description in the Alisher Navoi Authorship Corpus, 2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Antalya, Turkiye, 2024, pp. 48-53, doi: 10.1109/UBMK63289.2024.10773477.

9. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.51.

10. Франчук Ю., Потебня А. Люди науки. – М.: Просвещение, 1986. – С.43.
11. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. б. фалс. док. ... дисс. – Қарши, 2018. – 53 б.
12. Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – Б.25.

TURG‘UN IBORALAR TARJIMASI TAHLILI (“YULDUZLI TUNLAR” ASARINING INGLIZCHA TARJIMALARI MISOLIDA)

Ochilova Nafisa Usmanovna

Navoiy davlat universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

nafisaochilova84@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidagi turg‘un birikmalar tarjimasining lingvistik, kognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. tadqiqotda frazeologik birliklarning semantic-pragmatik yuklamasi, ularning ingliz tiliga tarjima jarayonida yuzaga keladigan transformatsiyalari hamda madaniyatlararo tafovutlarning tarjima strategiyalariga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Asarning birinchi bobida aniqlangan 68 ta turg‘un birikma asosida parafrazlash, modulyatsiya, adaptatsiya va ekvivalent tarjima kabi usullar tahlil qilinadi. tadqiqot natijalari frazeologik birliklar tarjimasida nafaqat semantik aniqlik, balki uslubiy bo‘yoqdorlik va lingvokognitiv adekvatlikni ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: turg‘un birikma, frazeologizm, tarjima, lingvomadaniyat, modulyatsiya, ekvivalent tarjima, pragmatika

Аннотация: В данной статье анализируется лингвистические, когнитивные и лингвокультурные особенности устойчивых выражений в романе Пиримкула Кодирова «Звёздные ночи». С статье рассматриваются семантико-прагматическая нагрузка фразеологических единиц, их трансформации в процессе перевода на английский язык, а также влияние межкультурных различий на выбор переводческих стратегий. На основе анализа 68 устойчивых выражений, выявленных в первой главе произведения, рассматриваются такие методы перевода, как перефразирование, модуляция, адаптация и эквивалентный перевод. результаты исследования показывают, что при переводе фразеологических единиц необходимо обеспечивать не только семантическую точность, но и сохранение стилистической выразительности и лингвокогнитивной адекватности.

Ключевые слова: устойчивое выражение, фразеологизмы, перевод, лингвокультура, модуляция, эквивалентный перевод, прагматика

Annotation: The article analyzes the linguistic, cognitive, and linguocultural features of phraseological units in Pirimqul Qodirov’s novel “Starry Nights.” The study examines the semantic and pragmatic load of phraseological units, their transformations in the process of translation into English, as well as the influence of intercultural differences on the choice of translation strategies. Based on the analysis of 68 phraseological units identified in the first chapter of the work, such translation methods as paraphrasing, modulation, adaptation, and equivalent translation are considered. The results of the study demonstrate that in translating

phraseological units it is necessary to ensure not only semantic accuracy, but also the preservation of stylistic expressiveness and linguocognitive adequacy.

Key words: phraseological unit, idiom, translation, linguoculture, modulation, equivalent translation, pragmatics

Kirish. Tarjima insoniyat madaniy muloqotining eng muhim vositalaridan biri bo'lib, u nafaqat tillar o'rtasidagi axborot alamshinuvini, balki xalqlarning dunyoni idrok etish usullari, madaniy qadriyatlar va fikr ifodalash modellari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlaydi. har bir til o'ziga xos olam manzarasini shakllantiradi va ushbu manzara til birliklari, ayniqsa, konseptual tushunchalar orqali namoyon bo'ladi. Shu bois tarjima jarayoni faqat lingvistik ekvivalentlik emas, balki madaniy va kognitiv moslikni ham talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Til va tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqani birinchi bo'lib chuquq asoslagan olimlardan biri Vilgelm fon Gumbold [1; 37-45] tilni "xalq ruhining tashqi ifodasi" sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, har bir til o'z sohiblari uchun dunyoni o'ziga xos tarzda "bo'lib beradi", ya'ni til - bu tayyor tafakkur vositasi emas, balki tafakkurni shakllantiruvchi mexanizmdir. Ushbu g'oya tarjimada konseptual tafovutlarning paydo bo'lish sabablarini tushinishda muhim nazariy asos bo'ib xizmat qiladi.

Amerikalik tilshunos E.Sapir [2] va uning izdoshi Benjamin Li Vorf [3] tomonidan ishlab chiqilgan til nisbiyligi nazariyasiga ko'ra, insonning borliqni idrok etishi til tuzilmalari bilan chambarchas bog'liqdir. Sapir tilni "ijtimoiy haqiqatni shakllantiruvchi ramziy tizim" sifatida baholaydi. Bu yondashuv tarjimada madaniyatlararo xilma-xillikni e'tiborga olmasdan turib mazmuniy ekvivalentlikka erishish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Madaniyatlararo tafovutlar tarjimada eng ko'p turg'un iboralar orqali namoyon bo'ladi. Chunki bunday birliklar xalqning tarixiy tajribasi, mentaliteti va madaniy xotirasini o'zida mujassamlashtiradi. Tarjimashunos Yujin Nayda [4] tarjimani "madaniy jarayon" sifatida talqin qilib, shakily moslikdan ko'ra tarjima

qilinayotgan matn qabul qiluvchi auditoriyada manba matnidagi kabi ta'sir uyg'otishi lozim.

Turg'un iboralar tarjimasida yuzaga kelafdigani muammolarni Piter Nyumark[5] ham alohida qayd etib, frazeologizmlarni tarjima qilishda ularning semantic, stilistik va madaniy yukini birgalikda hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Aks holda, tarjima mazmunan to'g'ri bo'lsa-da, pragmatik va madaniy jihatdan yetarli bo'lmasligi mumkin.

Shuningdek, mona Beyker [6] turg'un iboralar tarjimasida ekvivalentlikning to'rt darajasini ko'rsatib, ayrim hollarda to'liq ekvivalentning mavjud emasligi tarjimonda kompensatsiya, izohlash yoki moslashtirish strategiyalaridan foydalanishni talab qilishni ta'kidlaydi. Bu holat tarjimani faqat tilshunoslik emas, balki madaniyatshunoslik va kognitiv tahlil nuqtai nazaridan ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Naim Karimov [8] badiiy tarjimada obrazlilik va milliy ruhni saqlash muammosiga e'tibor qaratib, turg'un iboralarining so'zma-so'z emas, balki funksional ekvivalent asosda tarjima qilinishi zarurligini ko'rsatadi. o'z navbatida, Erkin Vohidov [9] ham tarjimon ijodiy erkinlikka ega bo'lishi bilan birga, manba matnidagi konseptual mazmunni y o'qotmasligi lozimligini qayd etadi.

Demak, tarjima jarayonida konseptual tushunchalar, madaniy kodlar va turg'un iboralarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda olib borilgan tahlil tarjima sifatini oshirish, madaniyatlararo muloqotni samarali tashkil etish va xalqlarning olam manzarasini to'g'ri talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi turg'un iboralarining tarjimada konseptual va madaniy transformatsiyasini kognitiv-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish hamda frazeologik birliklar orqali uzatiladigan olam manzarasining qayta shakllantirilishi

mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1. turg'un iboralarning konseptual tuzilishini aniqlash; 2. ularning asl va tarjima tillaridagi semantic-pragmatik mosligini tahlil qilish; 3. madaniyatlararo tafovutlarning tarjima strategiyalariga ta'sirini ko'rsatish hamda 4. frazeologik birliklar tarjimasida qo'llaniladigan kognitiv va diskursiv modellarni tavsiflash. Tadqiqot natijalari tarjimada madaniy mazmunni uzatishning lingvistik mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Turg'un iboralar til tizimining muhim komponenti bo'lib, xalqning tarixiy tajribasi, madaniy xotirasi va konseptual tafakkurini mujassamlashtiradi. Zamonaviy tilshunoslikda farazeologiya nafaqat leksik-semantik hodisa sifatida, balki kognitiv va diskursiv birlik sifatida ham sifatida ham talqin qilinmoqda. Bu yondashuv turg'un iboralarni insonning borliqni idrok etish mexanizmlari bilan bog'liq holda o'rganishga imkon beradi.

Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar (Bobur)" romanida turg'un birikmalar tarjimada uslubiy jihatdan o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi. Tarjimonning vazifasi – bu lingvistik vositalarni o'quvchi uchun tushunarli va badiiy jihatdan ta'sirli qilish, aslyatdagi mazmun va hissiy ta'sirni saqlab qolishdir.

Kundalik va badiiy ifoda tilining ajralmas qismi bo'lgan turg'un birikmalar millatning borliqni anglash va ko'rish, o'xshatishlar orqali tushunchani ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi va shu sababli, tarjimada qator muammolarni keltirib chiqaradi. Madaniyatlar xilma-xilligi tufayli idiomalarni tarjima qilishda turlicha usullar qo'llaniladi, ammo aksariyat holatlarda ularni o'g'irishda so'zma-so'z tarjima usuli pragmatik mazmunga putur yetishiga sabab bo'ladi, va shu sababli, tarjimada asosan, ekvivalent (analog), adaptatsiya, modulyatsiya kabi usullar samaraliroq hisoblanadi.

Pirimqul Qodirovning Yulduzli tunlar tarixiy romani ingliz tiliga ikki bor tarjima qilingan bo'lib, birinchi gal o'zbek tarjimonlari I.To'xtasinov, U.Yo'ldoshev va A.Xamidovlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, asarning ingliz tildagi ikkinchi tarjima namunasi 2021-yilda Kerol Ermakova tomonidan yaratilgan. Biroq tahlillar natijasi ikkala tarjima ham 1981 yilda Yuriy Surovsev tomonidan rus tiliga o'girilgan namunaga asoslanilganligini kuzatish mumkin. Bilvosita tarjima kommunikativ vazifani bajarishga xizmat qilsa-da, ko'pincha bunday tarjima semantic aniqlik, stilistik yaxlitlik va lingvokognitiv adekvatlik nuqtai nazaridan muayyan yo'qotishlarga olib keladi.

Asarda qo'llanilgan turg'un birikmalarning tarjimalarini tahlil qilish uchun "Yulduzli tunlar" romanining "Quva. Qil ustida turgan taqdirlar" nomli birinchi bobini ko'rib chiqdik va unda o'zbek tiliga xos 68 ta turg'un birkmalarni aniqladik. Asarda qo'llanilgan turg'un birikmalarni quyidagi jadvalda ko'rishingiz mumkin:

1	quyuq bulut	18	ajdarhoning komi	35	Beshbattar yomonlik	52	mehr qo'ymoq
2	sho'ri qursin	19	qo'shin tortmoq	36	Achchiqlanib ketmoq	53	suyangan tog'i
3	peshonaga bitilgani bo'lur	20	Yoqasini ushlamoq	37	Xomaki loyiha	54	taqdiri qil ustida turibdi
4	bir yostiqa bosh qo'ymoq	21	Qilich ko'tarmoq	38	Ichini muzlatib o'tmoq	55	dodi yetmoq
5	urush dovuli	22	(tashvish) boshiga tushmoq	39	Qoniga tashna bo'lmoq	56	umid chirog'i
6	bo'yni yo'g'on (bek/odam)	23	Yurak oldirmoq	40	Gapni yetkazmoq	57	qadriga yetmoq
7	tuzoqq ilinmoq	24	Boshdan kechirmoq	41	Dasturxon qilmoq (=aytmoq)	58	balo boshiga yog'ilmoq

8	aytishga tili bormaslik	25	Ko'ziga (hech narsa) ko'rinmadi	42	Badanidan sovuq ter chiqmoq	59	najot yo'li
9	yuragi uvushmoq	26	Til biriktirmoq	43	Sir boy bermoq	60	tasavvurida gavdalanmoq
10	qanoti tagiga olmoq	27	Ko'ngli bezovta bo'lmoq	44	Bahridan o'tmoq	61	ko'zlari yonmoq
11	ko'zdan yiroqda	28	Esiga tushmoq	45	Hovuridan tushmoq	62	gap ochmoq
12	tuz totmoq	29	Gap shu yerda qolsin	46	Achchiq haqiqat	63	niyati puchga chiqmoq
13	qosh qoraymoq	30	Ora ochiq	47	Gap tarqatmoq	64	g'am bosmoq
14	dunyo g'amlari	31	Yuragi taka-puka bo'lmoq	48	Bir chetini eshitmoq	65	og'zidan chiqarmoq
15	gapning uchini chiqarmoq	32	Har joyning o'z toshu-tarozisi bor	49	Quloqqa yetkazmoq	66	yo'lga chiqmoq
16	yo'li bekilmoq	33	Qo'lga tushirmoq	50	Turgan gap	67	o'z qulog'i bilan eshitmoq
17	jonidan to'ydirmoq	34	Shaxtini qaytarmoq	51	Iliq tuyg'ular uyg'ondi	68	umid uchqunlamoq

Milliy mentalitetning til vositasidagi aksi bo'lgan turg'un birikmalar xalqning dunyoni idrok etish usuli, qadriyatlar tizimi va tafakkur modelini ifodalaydi. Turg'un birikmalar, shuningdek, xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, an'analari, diniy e'tiqodi va tarixiy tajribasi haqida ham ma'lumot bera oladi. Ko'pincha stilistik vositalar asosida hosil bo'lgan bunday frazeologik birliklar kuchli konnotativ va emotsional-ekspressiv mazmunni namoyish qilib, nafaqat ma'no, balki baho munosabatlarini yetkazib beradi. Bunday xususiyatlarga ega turg'un birikmalarni tarjima qilish, tabiiyki, qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi

va eng maqbul tarjimani amalga oshirishda tarjimondan qiyidagi asosiy jihatlariga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi:

- turg'un birikmalarning uslubini emas, avvalambor, uning mazmunini saqlash va iloji bo'lganda tarjima tilida unga mos keluvchi ekvivalentni tanlash;

- tabiiylikni oshirish va semantic adekvatlikka erishish uchun, agar tarjima tilida birikmaga mos ekvivalent topilsa, uning stilistik jihalarini o'rganish va matn mazmuniga salbiy ta'sir ko'rsatmagandagina ekvivalentdan foydalanish;

- asliyat matnidagi milliy madaniyat elementlarini saqlash muhim bo'lgan qismlarda tarjimada lingvokultural xususiyatlarni saqlash yoki adekvat tarzda uni tarjima tiliga moslashtirish;

- nutqqa obrazlilik va emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlikni beruvchi turg'un birikmalarni imkon qadar tarjima matnida qayta yaratish;

- frazeologik birikmalar tarjimasida konntekstni e'tiborga olish;

- to'liq yoki qisman ekvivalent orqali tarjima, izohli tarjima, adaptatsiya/modulyatsiya, tarnskripsiya/transliteratsiya yoki kalkalash kabi asosiy tarjima strategiyalarning eng maqbul turini tanlash;

- tarjimon tutg'un birikmalarning noatiq va noto'g'ri talqinidan qochishi va rrazeologizmlarni chuqur tushunib, ularning haqiqiy ma'nosini anglashi lozim.

Asliyat matni: Tohir Robiya bilan hademay *bir yostiqqa bosh qo'yish*lariga ishonib, bexavotir yurgan edi. [10; 7]

I.To'xtasinov, U.Yo'ldoshev, A.Xamidov tarjimasi: They both believed that soon they would be together, and they lived in a calm, untroubled condition given by anticipation of happiness. [11; 6]

K.Ermakova tarjimasi: Sure that they would soon be united, Tahir and Robia had waited calmly, living a carefree life that they thought was a foretaste of happiness to come. [12; 19]

Asl nusxa matnida berilgan "bir yostiqqa bosh qo'yish" turg'un birikmasi "tumush qurish", "birgalikda yashash" yoki "hayotni birga o'tkazish" ma'nosini

ifodalaydi. Mazkur birikma o'zbek xalq an'analaridan kelib chiqqan bo'lib, unga ko'ra yangi turmush qurgan juftlikning oilasi mustahkam va yakdil bo'lishini niyat qilgan holda, ular uchun maxsus ikki kishilik bitta yostiq tayyorlanadi. Mazkur birikma "turmush qurish" ma'nosi bilan birga, xalqning urf-odatlarini to'g'risida ma'lumot beradi. I.To'xtasinov, U.Yo'ldoshev, A.Xamidov tarjimasida "bir yostiqqa bosh qo'yish" turg'un birikmasi semantik mazmunini saqlash uchun parafrazlash usuli orqali "would be together" birikmasi yordamida to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilgan. K.Ermakova esa, xuddi shu iboraning tarjimasida biroz ijodiy yondashib, kontekstual ma'nodagi "would soon be united" iborasidan foydalangan. Ingliz tilida "bir yostiqqa bosh qo'yish" iborasi mazmunini beruvchi "get married", "tie the knot", "walk down the aisle", "get hitched" kabi idiomalar mavjud bo'lsada, ulardan "tie the knot", "walk down the aisle" ingliz xalqining madaniyati bilan bog'liq va "get hitched" norasmiy kontekstda qo'llanilishi bilan farq qiladi. Shu sababli, mazkur iboralarni tarjimada qo'llash matn stilistikasi va pragmatikasiga putur yetkazishi mumkin. Nisbatan neytral ibora "get married" mos tushsa-da, tarjimonlar o'zlariga xos uslubda o'girishni ma'qul ko'rishgan.

Quyidagi namunada "qo'lga tushirmoq" birikmasining tarjimalari tahlilini ko'rib chiqamiz.

Asliyat matni: "Demak. Ahmad Tanbalning bu yerga kelganidan Hasan Yoqubbek xabardor! – o'yladi mulla Fazliddin. – Bular birgalashib meni *qo'lga tushurmoqchi* bo'lsa kerak. Sendek qurbaqataxlit bek uchun Xonzoda beginning suratini chizib berib men ahmoq emasmen!"[10; 8]

I.To'xtasinov, U.Yo'ldoshev, A.Xamidov tarjimasi: "So, they are *hand in glove*," thought Mullah Fazliddin. "They want to *get their hooks in me*... Must I paint an image of our begin for this bare creep? No, I've not *lost my head* yet! [11; 15]

K.Ermakova tarjimasi: “So, they are *in cahoots*,” Mulla Fazliddin thought to himself. “They want *to trap me*... Get me to draw an portrait of our Begim for this bald toad? No, I’ve not *lost my mind* yet!” [12; 29]

Asliyat matnidan keltirilgan parchaning birinchi jumlasida frazeologik birlik qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, tarjimonlar ijodiy yondashib, ingliz tilida *hand in glove* va *in cahoots* iboralaridan foydalanishgan. Bunda tarjimonlar modulyatsiya usulidan foydalanib, fikrni biroz o‘zgartirishgan va matnda verbal ko‘rinishda berilgan Yoqubbekning xabardorlik holatidan ko‘ra ko‘proq implitsit holda berilgan “fitna, birgalikda ish qilish, til biriktirish” ma’noga asosiy diqqat qaratilgan. Frazeologik birliklarning qo‘llanilishi tarjima matni stilistik bo‘yoqdorligini oshirishga xizmat qilgan, biroq bu implikatsiyani(yashirin mazmunni) eksplikatsiyalash (ochiqlash) evaziga sodir bo‘lgan.

Asliyat matnidagi *qo‘lga tushirmoq* birikmasi o‘zbek tilida ko‘chma ma’noda qo‘llanilib, “tutib olmoq, hiyla bilan asirga olmoq va chorasiz qoldirmoq” kabi semantik mazmunga ega. Ushbu frazeologik birlik kontekstda salbiy konnotatsiyaga ega bo‘lib, yashirin reja, makkorlik va tahdid semasini o‘zida mujassamlashtiradi. I.To‘xtasinov, U.Yo‘ldoshev, A.Xamidov qisman ekvivalent tarjima usulidan foydalangan holda *to get hooks in me* iborasidan foydalanishgan bo‘lib, u *hook* - *ilgak* tasavvuri asosida hosil qilingan va “kimnidir o‘z ta’siri va nazoratiga olish, qarmoqqa ilgandek ilintirish” mazmunini beradi. Mazkur ibora obrazlilikni saqlashga yordam beradi, biroq ibora “manipulyatsiya / nazorat qilish” ma’nosini kuchliroq ifodalaydi- va “bevosita tutib olish” semasini susaytiradi. Shunday bo‘lsa-da ibora orqali tarjimonlar salbiy konnotasiyani saqlashga erishganlar.

K.Ermakova esa tarjimada *to trap me* iborasidan foydalanib, “tuzoq orqali qaram qilish” tasavvurini qo‘llaydi. Bu variantni semantik jihatdan aniqroq va kontekstga mosroq ekvivalent deb hisoblash mumkin, chunki tarjimada iboraning

frazeologiklik darajasi biroz pasaygan bo'lsa-da, asosiy ma'no (*qo'lga tushirish, tuzoqqa ilintirish*) to'liqroq va ravshanroq ifodalangan.

K.Ermakova tarjimasida esa yarim kalka usuli orqali, “bald toad” (“kal qurbaqa”) sifatida tarjima qilingan. Bu tarjima asl matndagi “qurbaqa” obrazini saqlab qolgan va haqoratli ohangni ham yetkazgan.

Har ikkala tarjima ham asl matndagi haqoratli ohangni saqlab qolgan, lekin K.Ermakova “qurbaqa” obrazini aniqroq yetkazishga harakat qilgan. Bu esa asl matndagi vulgar o'xshatishni yanada aniqroq ifodalashga yordam beradi. Tarjimonlar matnning ma'nosini va ohangini saqlab qolish uchun turli usullarni qo'llaganlar, bu esa tarjima jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlil natijalariga ko'ra, har ikkala tarjimada ham idiomatik iboralar yaxshi o'zlashtirilgan, lekin badiiy ifoda va vulgarlik darajasi turlicha.

Asliyat matnidan keltirilgan parchaning so'nggi jumlasida litota orqali ifodalangan “ahmoq emasman” fikri ingliz tarjimonlari tomonidan “I have not lost my head yet!” va “I've not lost my mind yet!” birikmalari bilan o'girilgan va modulyatsiya usuli yordamida amalga oshirilgan ikkala tarjima namunasida ham personajning ichki kechinmalari va ruhiy holatini ko'rsatib berishga erishilgan.

Bu misollar orqali ko'rinadiki, tarjimonlar asl matnni tarjima qilishda o'z yondashuvlariga ega bo'lishlari zarur. Har bir tarjima o'zining kontekstiga ko'ra farqlanadi, va tarjima jarayonida til va madaniyatning o'zaro aloqalarini hisobga olish muhimdir. Bu tahlil orqali tarjima amaliyotida badiiy ifoda va ma'no saqlanishining ahamiyati namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusions/recommendations). Mazkur tadqiqot turg'un birikmalar tarjimasi lingvistik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli jarayon ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Frazeologik birliklar nafaqat leksik-semantik birlik sifatida, balki milliy mentalitet, tarixiy tajriba va madaniy xotiraning ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ularni tarjima qilish

jarayonida oddiy lingvistik ekvivalentlik yetarli bo'lmay, lingvokulturologik va kognitiv moslikni ham ta'minlash zarur.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Yulduzli tunlar" asaridagi turg'un iboralar tarjimasida turli strategiyalar qo'llanilgan bo'lib, ularning samaradorligi kontekstga, madaniy omillarga va tarjimonning individual yondashuviga bog'liq. Parafrazlash, modulyatsiya va adaptatsiya usullari orqali tarjimonlar ko'pincha mazmuniy adekvatlikka erishgan bo'lsalar-da, ayrim hollarda stilistik va konnotativ yo'qotishlar kuzatiladi.

Shuningdek, bilvosita tarjima (rus tilidan ingliz tiliga) natijasida semantik aniqlik va stilistik yaxlitlikning ma'lum darajada susayishi aniqlangan. Bu esa tarjima jarayonida to'g'ridan-to'g'ri manbadan foydalanishning muhimligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, turg'un iboralar tarjimasida eng muhim omillar sifatida quyidagilar ajralib turadi: 1) semantik mazmunni to'g'ri anglash; 2) kontekstni chuqur tahlil qilish; 3) madaniy kodlarni hisobga olish; 4) stilistik bo'yoqdorlikni imkon qadar saqlash.

Mazkur tadqiqot natijalari badiiy tarjima nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishda, ayniqsa frazeologik birliklar tarjimasini yanada mukammallashtirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Гумбольдт В. фон Г 94 Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Ра-мишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
2. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Dover Publications, 2004. – 258 p.

3. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings. – Cambridge, MA: MIT Press, 2012. – 297 p.
4. Nida E. A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. – Leiden: Brill, 2003. – 331 p.
5. Newmark P. A Textbook of Translation. – Harlow: Pearson Education Limited, 2008. – 292 p.
6. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2018. – 360 p.
7. Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1983. – 214 b.
8. Karimov N. Badiiy tarjima masalalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 176 b.
9. Vohidov E. Tarjima san'ati haqida. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1999. – 148 b.
10. Қодиров П. Юлдузли тунлар / П.Қодиров. – Адабиёт учқунлари, 2018, – Б.7
11. Qodirov P. Starry nights: novel/ Bobur. Translators: I.M.Tukhtasinov, U.R.Yoldoshev, A.A.Khamidov. – Samarkand: SamSIFL, 2018. – P.6.
12. Qodirov P. Babur. Starry nights: novel / translated by Carol Ermakova – France: La Maison de L'Ouzbekistan, 2021. – P.19.

ADABIYOTSHUNOSLIK

ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA O'ZBEK AYOLI SIYRATI

Rahmatulla Barakayev

Renessans ta'lim universiteti Filologiya kafedrası, professor

Musayeva Shaxlo Kudratovna

Renessans ta'lim universiteti Filologiya kafedrası, dotsenti

E-mail: musayevasahlo81@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-1160-5634>

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qahhor hikoyalarida o'zbek ayolining siyrati, ichki dunyosi va ijtimoiy hayotdagi o'rni badiiy jihatdan qanday aks ettirilgani tahlil qilinadi. Yozuvchi asarlarida ayol obrazi sabr-toqatli, matonatli, lekin ko'pincha jamiyatdagi adolatsizlik va ijtimoiy bosimlar qurboni sifatida tasvirlanadi. Abdulla Qahhor ayol qisimatini faqat oilaviy doira bilan cheklamay, uni zamon muammolari, ma'naviy iztiroblar va insoniy huquqlar bilan bog'liq holda ochib berilgan. Hikoyalardagi ayol qahramonlar orqali yozuvchi o'zbek jamiyatidagi eski urf-odatlar, tengsizlik va ayol sha'nining kamsitilishiga tanqidiy munosabat bildiradi. Tadqiqot natijasida Abdulla Qahhor hikoyalari o'zbek adabiyotida ayol siyratini haqqoniy va realistik yoritgan muhim badiiy manba ekani asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Ayol, obraz, zamon, taqdir, realistik, g'oya, kurashuvchan, ruhiy holat, insoniylik.

Аннотация: В статье анализируется, как в рассказах Абдуллы Каххара художественно отражены характер, внутренний мир и роль узбекской женщины в общественной жизни. В произведениях писателя образ женщины изображается как терпеливая, стойкая, но часто как жертва несправедливости и социального давления в обществе. Абдулла Каххар раскрывает судьбу женщины не только в семейных кругах, но и в связи с современными проблемами, духовными страданиями и правами человека. Через женских персонажей в рассказах писатель выражает критическое отношение к старым обычаям, неравенству и унижению женского достоинства в узбекском обществе. В результате исследования было обосновано, что рассказы Абдуллы Каххара являются важным художественным источником, правдиво и реалистично освещающим женскую природу в узбекской литературе.

Ключевые слова: женщина, образ, время, судьба, реализм, идея, борьба, душевное состояние, человечность.

Annotation: The article analyzes how Abdulla Qahhor's stories artistically reflect the character, inner world, and role of Uzbek women in social life. In the writer's works, the image of a woman is depicted as patient, resilient, but often as a victim of injustice and social pressure in society. Abdulla Kahhar reveals the fate of a woman not only within the family circle, but also in connection with the problems of the time, spiritual suffering, and human rights. Through the female characters in the stories, the writer expresses a critical attitude towards old customs, inequality, and the humiliation of women's dignity in Uzbek society. As a result of the research, it was substantiated that the stories of Abdulla Kahhar are an important artistic source that truthfully and realistically illuminates the biography of women in Uzbek literature.

Keywords: Woman, image, era, destiny, realistic, idea, combative, psychological state, humanity.

Kirish. Abdulla Qahhor ijodi o‘zbek realistik adabiyotining eng yorqin vakillaridan biridir. Uning hikoyachilik mahorati, hayotiy voqealarni chuqur badiiy tahlil qilish qobiliyati, inson psixologiyasini ochib berishdagi nozik didi adabiyotshunoslar tomonidan doimo e’tirof etilib kelinmoqda. Xususan, adibning hikoyalarida ayollar obrazining talqini alohida e’tiborga molikdir.

Yozuvchi asarlarida ayol obrazi — insoniylik, mehr, fidoyilik va bardoshlilik timsolidir. Adib bu obrazlar orqali o‘z zamonasining murakkab ijtimoiy muammolarini ochib beradi, o‘quvchini chuqur tafakkurga undaydi. Ayniqsa, ruhiy kechinmalarni ochib berishdagi psixologik yondashuv, realistik tasvirlar orqali Qahhor o‘zbek adabiyotida o‘chmas iz qoldirgan.

Shunday qilib, Abdulla Qahhor hikoyalaridagi ayol obrazlarini tahlil qilish nafaqat adib ijodining yangi qirralarini ochib beradi, balki o‘zbek badiiy tafakkurida ayol timsolining shakllanishi va rivojlanishidagi muhim bosqichni ko‘rsatadi. Bu esa adib ijodining nafaqat adabiy-estetik, balki ilmiy-amaliy ahamiyatini ham belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Abdulla Qahhor ijodi, xususan, uning hikoyachilik mahorati va badiiy olami o‘zbek adabiyotshunosligida keng o‘rganilgan mavzulardan biridir. Adibning asarlari haqida ko‘plab ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar yozilgan. Jumladan, G‘afur G‘ulom, Oybek, Mirtemir kabi zamondoshlari tomonidan Qahhor ijodiga berilgan baholar, shuningdek, H. Boltaboev, M. Jurayev, S. Yo‘ldoshev, A. Hayitmetov, N. Karimov, X. Yo‘ldoshev, D. Jo‘rayev singari adabiyotshunoslarning ilmiy ishlari bu yo‘nalishda asosiy manba hisoblanadi. Xususan, O. Sharafiddinovning “Abdulla Qahhor” ijodiy portreti, M. Qo‘shjonovning “Abdulla Qahhor mahorati haqida” kitoblari bu jihatdan ahamiyatli. Mustaqillikka erishganimizdan keyin, jumladan, Abdulla Qahhor ijodini o‘rganishga katta ahamiyat berildi.

Rus olimasi I. Barolina ta'kidlaganidek, Abdulla Qahhor ijodiga qiziqish bevosita uning shaxsiy fazilatlarini bilan bog'liq. U shunday yozuvchilardan ediki, uning shaxsi bilan ijodi bir-biridan ajralmas bir butunlik kasb etgan. Shuning uchun ham Qahhor asarlarini sevgan kishi uning shaxsiy qiyofasiga, insoniy mohiyatiga befarq bo'la olmaydi. Unga xos bu ichki uyg'unlik va badiiy halollik har qanday yozuvchidan topilavermaydi.¹²

Abdulla Qahhor o'z obrazlarini oddiy, ammo teran hayotiy muammolar atrofida shakllantirib, ularning ichki kechinmalarini yoritishda mahorat bilan ishlaydi. Bu jihat adabiyotshunos N.Aminov tomonidan ham yuqori baholanib, Qahhor ijodi "inson ruhiyatini ochish san'atiga yetuk darajada erishgan yozuvchilik namunasi" sifatida e'tirof etilgan.¹³

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Adib hikoyalarining mazmuni, g'oyaviy yo'nalishi, badiiy mahorati xususida anchagina izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, aynan ayol obrazlarining tahliliga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar kam uchraydi. Ko'pincha bu obrazlar umumiy kontekstda tahlil etilib, ularning ruhiy holati, xarakter evolyutsiyasi, badiiy-falsafiy vazifalari chuqur yoritilmagan.

Yozuvchining ijodida hayotiy voqelik bilan badiiy mushohada uyg'unlashgan. Har bir asari orqali u o'quvchini o'ylantiradi, jamiyatdagi illatlar – maqtanchoqlik, ochko'zlik, befarqlik, notenglik, inson qadriyatining mensimasligi kabi muammolar ustida mushohada yuritishga chorlaydi. Abdulla Qahhor o'z asarlarida nafaqat tanqidiy ruhni, balki chuqur insonparvarlik, hayotga muhabbat, xalq dardiga hamdardlik tuyg'ularini ifodalagan.

Shu o'rinda adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinovning fikrlari yodga tushadi: “Adabiyot obrazlari bilan, tirik jonli odamlari bilan qudratli. Chinakam

¹² Sultonov, M. Hikoya va roman janrida Abdulla Qahhor. Toshkent: Adabiyot nashriyoti. (2015, 34-bet)

¹³ Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. G'. G'ulom nashriyoti. (1987-yil, 15-bet.)

yozuvchi hayot materiallari asosida iste'dod kuchi bilan shunday bir olam yaratadiki, bu olam bizga tanish va notanish odamlar bilan to'lib-toshgan bo'ladi. Ularning o'zaro munosabati, taqdiri, quvonch va fojialari orqali yozuvchi o'quvchiga ta'sir qiladi, uning fikrini qo'zg'atadi, his-tuyg'ularini uyg'otadi. Asarda ilgari surilayotgan g'oya aynan qahramonlar xarakteri orqali mujassam bo'ladi." (O. Sharafiddinov, "Iste'dod jilolari")

Adib jamiyatning o'zgarishini odamning o'zgarishi bilan bog'lagan. Uning fikricha, inson tafakkuri, dunyoqarashi, ma'naviyati yangilanmas ekan, jamiyatda ijobiy o'zgarish ro'y bermaydi. Qahhor shafqatsiz realistik tasvir orqali o'tmishning zulmatli manzaralarini ochib bergan. U moziydagi fojiaiy hodisalardan kelajak uchun saboq chiqarishga harakat qilgan. Shuning uchun ham adib o'tmish mavzusiga qayta-qayta murojaat qilgan.

Adib ijodi haqida ko'plab adabiyotshunoslar chuqur tahliliy fikrlar bildirgan. Jumladan: G'afur G'ulom: "Qahhor ijodi xalq ruhiyatining o'zi bilan barobar ketuvchi hodisadir". Turg'un Fayziyev: "U hikoyaning hajmini emas, balki ichki falsafasini, ichki zarbasini birinchi o'ringa qo'yar edi". Omon Matjon: "Qahhor hikoyalari zamondoshini hayot bilan yuzlashtiradi, har bir qahramoni orqali o'quvchining o'ziga ham savol beradi"¹⁴. Bu qarashlar adib ijodining nafaqat adabiy, balki falsafiy, ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Abdulla Qahhor hikoyalarida tanqidiy realizm chuqur ildiz otgan. U asarlarida kulgi va kinoyani mohirlik bilan uyg'unlashtirgan. Satira va yumor orqali u ijtimoiy muhitdagi illatlarni ochib, o'quvchini fikr yuritishga chorlagan. Uning bu qirradi ko'plab asarlarda yaqqol ko'rinadi. Abdulla Qahhor kulgi vositasida jamiyatdagi illatlar ustidan fosh etuvchi kuchli adib sifatida tanilgan.

Umuman olganda, adabiyot — insonshunoslik san'ati sifatida, eng avvalo, ayol obrazini o'rganish, uning jamiyatdagi rolini tahlil etish orqali inson ruhiyatini kashf etadi. Bu jihatdan, qadimiy ertaklardan tortib, zamonaviy nasriy asarlargacha

¹⁴ Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. G'. G'ulom nashriyoti. (1987-yil, 42-bet)

bo‘lgan jarayonda ayol obrazining yetakchi o‘rinda turishini kuzatish mumkin. “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi, “Qutlug‘ qon”dagi Gulnor kabi qahramonlar bilan bir qatorda, Abdulla Qahhor hikoyalaridagi Unsin (“Dahshat”), Mastura (“Ming bir jon”), Maston (“Maston”), turli xil ayol obrazlari orqali muallif turfa xarakterlar silsilasini yaratgan.

Adib o‘zbek ayolining o‘ziga xos ruhiyati, ijtimoiy mavqei, hayotdagi o‘rni va ularning boshidan kechirgan sinovlarini badiiy tasvir orqali yoritgan. Ayniqsa, “Anor”, “Bemor”, “O‘g‘ri”, “Dahshat”, “Boshsiz odam” kabi hikoyalarida ayollar turmushidagi og‘irliklar chuqur achinish va hamdardlik bilan tasvirlanadi. Shuningdek, “Ming bir jon”, “Maston”, “Kampirlar sim qoqdi”, “Ko‘k konvert” kabi asarlarida esa ularning insoniy qadr-qimmati, mehr-oqibati va fidoyiligi alohida ta’kidlanadi.

Abdulla Qahhor asarlarida hayot voqeligini haqqoniy ifoda etish, badiiy tasvirning realizmga asoslanganligi, personajlar xarakterining chuqur tahliliga alohida e’tibor berilgan. Xususan, ayol obrazlari orqali yozuvchi ijtimoiy-tarixiy muhitni, o‘z davrining ijtimoiy notekisliklarini, insoniy munosabatlar murakkabligini badiiy mujassamlashtiradi. Adib jamiyat taraqqiyoti, ayniqsa, uning ma’naviy-madaniy holati ko‘p jihatdan ayollarning hayotdagi o‘rniga bog‘liq ekanini teran ilg‘agan holda, asarlarida bu jihatni chuqur badiiy yoritgan.

Adib ba’zan hikoya nomlari orqali ham jamiyatdagi o‘zgarishlarga, xalq tafakkuridagi siljishlarga ishora qiladi. Masalan, “Kampirlar sim qoqdi” hikoyasi nomi dastlab noaniq tuyulishi mumkin. Biroq mazmun bilan tanishilgach, “sim qoqish” – telefon qilish ma’nosida ishlatilgani ayon bo‘ladi. Ushbu hikoyaning bosh qahramonlari – Nazir buvi, To‘xta buvi, Shahodat buvi, Roziya buvi, Ortiqjon singari kampirlar qishloqda faol mehnat qiluvchi, mustaqil fikrlovchi obrazlarda gavdalanadi. Ular kampirliklariga qaramay, rais bilan bahsga kirishib, o‘z so‘zlarini o‘tkaza olishadi. Ular “O‘g‘ri” yoki “Dahshat” hikoyalaridagi

kamsitilgan, zaif ayollar emas, balki o‘z haqini talab qiladigan faol insonlar sifatida tasvirlangan.

“Dahshat” hikoyasidagi ayol qahramon avvalgi hikoyalardagi ayollardan mutlaqo farq qiladi. Qobil boboning kampiri (“O‘g‘ri”), Sotiboldining xotini (“Bemor”), Turobjonning xotini (“Anor”) ismsiz bo‘lsa, bu yerda Unsin nomi ochiq aytiladi. Bu – uning shaxs sifatida, mustaqil obraz sifatida qabul qilinganidan dalolatdir. Yozuvchi ayolni obyektidan subyektga aylantiradi.

Adib “Dahshat” asarida ayol obrazlarini davrning qattiq ijtimoiy sharoitlarida jonli qahramonlar sifatida yaratgan. Ular qiyinchiliklar, ta‘qib va tushkunliklarga qarshi kurashib, o‘z orzu-intilishlari va qadr-qimmatini himoya qiladilar. Hikoyada ko‘rsatilgan ayol qahramonlar qahhorchilik ruhiyatning tirik timsoli, ularning azob-uqubatlari o‘sha zamon jamiyatining shafqatsizligini aks ettiradi. Shu boisdan, ayol obrazlari orqali asarning mavzusi yanada kengroq ma’noga ega bo‘ladi — inson qalbining chidamliligi, umid va jasorat haqida so‘z boradi.

Shunday qilib, Abdulla Qahhorning hikoyalari orqali o‘zbek ayolining kechmishdagi ijtimoiy mavqei, ruhiy kechinmalari, hayotga munosabati, shijoati va iztiroblari teran badiiy tahlil asosida tasvirlanadi. Adibning ayollarga bo‘lgan mehr-muhabbati, ularning qadrini anglashga undovchi badiiy ifodasi o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos sahifa yaratgan. Abdulla Qahhor hikoyalarida o‘zbek ayoli ko‘p qirrali obraz sifatida tasvirlanadi. Uning asarlarida ayol nafaqat oilaviy, balki jamiyatdagi ijtimoiy o‘rnini ham anglaydi, o‘z huquq va erkinligi uchun kurashadi.

O‘zbek ayolining siyrati yozuvchi ijodida odatda ijtimoiy o‘zgarishlar va milliy qadriyatlar o‘rtasidagi murakkab muvozanatni ifodalaydi. U o‘zbek ayolining mehribonligi, sadoqati va halolligini yuqori baholaydi, shu bilan birga, ayolning ba‘zan jamiyatning nohaq talab va qoidalari tufayli duch keladigan qiyinchiliklarini ham tasvirlaydi.

Masalan, adib ayol qahramonlarini an'anaviy oilaviy majburiyatlar bilan zamonaviy hayot talablari o'rtasida qolgan shaxs sifatida yoritadi. Ularning ichki kechinmalari — mustaqillik istagi, o'z fikrini ifoda etish, ta'lim olishga intilishlari asarlarda ko'p uchraydi. Shu tarzda, o'zbek ayoli siyrati Qahhor hikoyalarida nafaqat shaxsiy, balki milliy-madaniy muammolar markazida joy oladi. Uning ayollar obrazlari orqali ifodalagan davr va zamon tasviri nafaqat tashqi ijtimoiy vaziyatni, balki inson ruhiyatining nozik qirralarini ham ochib beradi.

Abdulla Qahhor ayolni jamiyatdagi murakkab o'zgarishlarning guvohi va faol ishtirokchisi sifatida ko'rsatib, o'z asarlarida insoniylik, adolat, ma'naviyat kabi asosiy qadriyatlarni targ'ib qiladi. Shu bois, uning ijodi o'zbek adabiyotida nafaqat zamon muhiti, balki inson ruhiyati tasviri bo'yicha ham chuqur va mazmunli o'rnak hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Abdulla Qahhorning hikoyachilik faoliyati o'zbek adabiyotida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, uning asarlarida yaqin tarixning murakkab va ziddiyatli jihatlari, shuningdek, zamon o'zgarishlaridan ta'sirlangan insonlar hayoti chuqur aks ettiriladi. Adibning ijodida, ayniqsa, ayollar obrazining badiiy talqini alohida o'rin tutadi. U ko'plab hikoyalarida ayollarni bosh qahramon sifatida tasvirlab, ularning ijtimoiy hayotdagi o'rnini, shaxsiy kechinmalarini va irodaviy fazilatlarini yoritishga e'tibor qaratadi. Umuman olganda Abdulla Qahhor asarlarida ayollar obrazini tahlili asosida uch turga bo'lish mumkin.

-Taqririga tan bergan ayollar obrazi.

-Erki uchun kurashuvchan ayollar.

-Fojiaviy taqdirda yashagan ayollar.

“Dahshat” hikoyasidagi Unsin obrazida o'z qismatiga tan bergan bo'lsa-da, erki uchun kurashgan ayoli yaratilgan. “Bemor” va “Anor” hikoyalarida esa qashshoqlik, yetishmovchilik tufayli aziyat chekayotgan ayollar taqdiri orqali o'sha davrning og'riqli ijtimoiy manzarasi ifodalanadi. “Kampirlar sim qoqdi”,

“Maston”, “Jonfig‘on”, “Ming bir jon” kabi hikoyalarida esa shijoatli, hayotga ijobiy qaraydigan, ishonch bilan yashayotgan ayollar obraziga urg‘u beriladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Aminov, N. O‘zbek hikoyachiligi taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 42–45.

2. Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. G‘. G‘ulom nashriyoti. (1987-yil, 42-bet)

3. Fayziev, T. Abdulla Qahhor – hayot darslari muallimi. – “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2001, №2. – B. 22–24.

4. Fayziyev, T. Adabiyot – hayot ko‘zgusi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1974. – B. 89.

5. Jahon adabiyoti, 1998, №1, 9-bet.

6. Karimov, H. O‘zbek nasrining janr tizimi. – Toshkent: Universitet, 2008. – B. 112–117.

7. Qodirova, H. Adabiyotda hayotiylik va badiiylik. – Toshkent: O‘zMU, 2012. – B. 45–49.

8. Rizaev, B. O‘zbek adabiyotida realizm va tanqidiy yondashuv. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 64.

9. Sharafiddinov, O. Abdulla Qahhor. – Toshkent, 1988.

1. www.ziyouz.com

2. <https://www.indiana.>

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI

A X B O R O T N O M A S I

2026, № 1

Muharrir: M.Kalonov
Musahhih: D.Jabborova
Texnik muharrir: I.Mahmudov

Manzil: Navoiy sh., Ibn Sino ko‘chasi, 45-uy.
Navoiy davlat universiteti, Bosh bino.
Tel.: (8436) 522-19-30, Faks: 225-19-30; web-sayt: *nspi.uz*
e-mail: *@nspi.uz* yoki *isfan2006@mail.ru*

Nashrga ruxsat berildi.
Times New Roman garniturası.
Nashr hisob tabog‘i – 9.3.